

4 | 14

Justitiële verkenningen

Met zachte dwang

Verschijnt 6 maal per jaar • jaargang 40 • september

BOOM | **LEMMA**
UITGEVERS

Wetenschappelijk Onderzoek- en
Documentatiecentrum
Ministerie van Veiligheid en Justitie

Justitiële verkenningen is een gezamenlijke uitgave van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het ministerie van Veiligheid en Justitie en Boom Lemma uitgevers. Het tijdschrift verschijnt zes keer per jaar.

Redactieraad

drs. A.C. Berghuis
dr. A.G. Donker
prof. dr. H. Elffers
dr. B. van Gestel
dr. R.P.W. Jennissen
dr. B. Rovers
dr. mr. M.B. Schuilenburg

Redactie

mr. drs. M.P.C. Scheepmaker

Redactiesecretariaat

tel. 070-370 65 54
e-mail infojv@minvenj.nl

Redactieadres

Ministerie van Veiligheid en Justitie,
WODC
Redactie Justitiële verkenningen
Postbus 20301
2500 EH Den Haag
tel. 070-370 71 47
fax 070-370 79 48

WODC-documentatie

Voor inlichtingen: Infodesk WODC,
e-mail: wodc-informatiedesk@minvenj.nl, internet: www.wodc.nl

Abonnementen

Justitiële verkenningen wordt gratis verspreid onder personen die beleidsmatig werkzaam zijn ten behoeve van het ministerie van Veiligheid en Justitie. Wie in aanmerking denkt te komen voor een gratis abonnement, kan zich schriftelijk of per e-mail wenden tot het redactiesecretariaat: infojv@minvenj.nl. Andere belangstellenden kunnen zich richten tot Boom Lemma uitgevers. De abonnementsprijs bedraagt € 151 (excl. btw, incl. verzendkosten) voor een plusabonnement. Een plusabonnement

biedt u naast de gedrukte nummers tevens het online-archief vanaf 2002 én een e-mailtendering. Het plusabonnement kunt u afsluiten via www.boomlemmatijdschriften.nl. Of neem contact op met Boom distributiecentrum via tel. 0522-23 75 55 of e-mail tijdschriften@boomdistributiecentrum.nl.

Abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan. Valt de aanvang van een abonnement niet samen met het kalenderjaar, dan wordt over het resterende gedeelte van het jaar een evenredig deel van de abonnementsprijs in rekening gebracht. Het abonnement kan alleen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende kalenderjaar worden opgezegd. Bij niet-tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Uitgever

Boom Lemma uitgevers
Postbus 85576
2508 CG Den Haag
tel. 070-330 70 33
fax 070-330 70 30
e-mail info@boomlemma.nl
website www.boomlemma.nl

Ontwerp

Tappan, Den Haag

Coverfoto

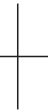
© Kj. Vogelius
De pianotrap in het Stockholmse metrostation Odenplan

ISSN: 0167-5850

Opname van een artikel in dit tijdschrift betekent niet dat de inhoud ervan het standpunt van de Minister van Veiligheid en Justitie weergeeft.

Inhoud

Voorwoord	5
<i>R. Peeters en M. Schuilenburg</i>	
De geest als aangrijpingspunt. De betekenis van gedragssturing in veiligheid, gezondheid en onderwijs	9
<i>G. van Oenen</i>	
Eerste hulp bij emancipatie: waarom we nudging nodig hebben	24
<i>A. Zaalberg</i>	
Gedragsbeïnvloeding via voeding. Enkele toepassingen besproken	37
<i>A. Haans en Y.A.W. de Kort</i>	
Indammen van sociale agressie met dynamische verlichting. Het De-escalate-project in Eindhoven	54
<i>H. Elffers</i>	
Compliance analyseren met behulp van het Willen-Kunnen-Durven-model	65
Summaries	77
Internetsites	80
Congresagenda	82
WODC: website en rapporten	87

Voorwoord

Dat de overheid het gedrag van burgers probeert te beïnvloeden, is niet nieuw. Van oorsprong werd daartoe vooral het middel van wet- en regelgeving met bijbehorende sancties ingezet. Later kwamen daar andere instrumenten bij, zoals financiële prikkels (heffingen en subsidies) en communicatie en voorlichting. De doeltreffendheid van deze klassieke instrumenten heeft altijd al beperkingen gekend. Dat geldt des te meer in de hedendaagse samenleving, die wordt gekenmerkt door tal van verleidingen (voeding, alcoholconsumptie, koopgedrag, gokken, financiële producten) en mogelijkheden tot deviant en/of regelovertrekend gedrag (Thaler & Sunstein 2008). In Nederland veranburgers bovendien steeds meer aangesproken op hun eigen verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid. In de praktijk blijkt het voor mensen echter moeilijk om aan die veronderstelde autonomie een goede invulling te geven en gedragskeuzes te maken die in overeenstemming zijn met hun eigen opvattingen.

Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk dat de belangstelling voor innovatieve methoden van gedragsbeïnvloeding in de afgelopen jaren sterk is gegroeid. Deze trend wordt gevoed door nieuwe inzichten uit de psychologie en de gedragseconomie. *Nudging* ('een duwtje geven') wordt gezien als een van de meest veelbelovende technieken om burgers te helpen een goede gedragskeuze te maken, zonder inbreuk te maken op hun keuzevrijheid. Vaak komt nudging meer op het veranderen van de standaard: de 'verstandige' gedragskeuze wordt de nieuwe *default*. Ervan afwijken kan, maar kost wat meer moeite. Ook kan nudging zich uiten in (regelgeving over) de vormgeving van voorzieningen (ook wel: *keuzearchitectuur*), zodanig dat mensen worden verleid tot het gewenste gedrag. Denk aan een trap op een prominente plaats en de lift juist wat minder in het zicht.

Overheden lijken nudging steeds meer te omarmen. Een zogeheten *Behavioural Insights Team* adviseert in Engeland de regering over het gebruik van nudging bij de uitvoering van overheidsbeleid. In Nederland heeft de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid¹ in de afgelopen jaren enkele rapporten uitgebracht over keuzegedrag en nudging. Inmiddels wordt rijksbreed op verschillende ministeries nagedacht over de wijze waarop nudging kan worden ingezet.

1 Zie www.wrr.nl.

In het rapport *De verleiding weerstaan* van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO 2014) wordt uitgebreid stilgestaan bij de vraag hoever de overheid mag gaan in het sturen van gedrag van burgers. Voor de overheid is nietsdoen eigenlijk geen optie, aangezien 'de markt', de commercie, absoluut niet terughoudend is in het nudgen van burgers tot keuzes die lang niet altijd verstandig zijn (RMO 2014, p. 35). Dat de overheid daar een tegenwicht tegen wil bieden lijkt alleszins redelijk, gelet op de omvangrijke maatschappelijke kosten van sommige gedragskeuzes. Nudging-instrumenten zouden idealiter moeten worden ingezet om de autonomie van burgers juist te versterken, maar er is een risico dat deze in de praktijk manipulerend uitpakken. Het RMO-rapport noemt een aantal randvoorwaarden waaronder nudging niet op manipulatie hoeft uit te lopen, zoals transparantie over de instrumenten en strategieën die de overheid inzet. Verder lijkt het verstandig om terughoudend te zijn met nudging bij gedragskeuzes die voortvloeien uit sterk ideologische of religieuze overtuigingen.

In deze aflevering van *Justitiële verkenningen* wordt enerzijds het fenomeen nudging nader geanalyseerd en theoretisch geduid. Anderzijds is er aandacht voor resultaten van wetenschappelijk onderzoek op o.a. de terreinen van gedragspsychologie en voedingsleer, die eventueel deel kunnen uitmaken van een alternatieve strategie om menselijk gedrag te beïnvloeden. Ook wordt aandacht besteed aan een analyse-instrument voor wet- en regelgeving dat kan helpen om te bepalen op welk niveau een interventie (nudging of anderszins) ter bevordering van *compliance*, nuttig is.

In het eerste artikel bespreken Rik Peeters en Marc Schuilenburg de belangrijkste kenmerken van nudging aan de hand van een analyse van het overheidsbeleid op de terreinen van veiligheid, gezondheid en sociale rechten. Zij betogen dat nudging – in tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd – geen uiting is van 'libertair paternalisme'. Het lijkt logischer, aldus de auteurs, om nudging te begrijpen vanuit het bredere perspectief van biopolitiek, een kernbegrip uit het werk van de Franse filosoof Michel Foucault. Het verwijst naar de wijze waarop de overheid burgers bestuurt door zich te richten op de condities waaronder zij leven en hoe hun lichamen functioneren als dragers van biologische processen. De auteurs leggen tevens een link tussen de inzet van nudging en de opkomst van de *social investment state*, waarin bur-

gers op allerlei manieren worden aangespoord om zo weinig gebruik te maken van collectieve voorzieningen.

Ook Gijs van Oenen analyseert de gangbare liberale visie op nudging en de contraire visie van Foucault tegen de achtergrond van de actieve rol van de overheid op allerlei maatschappelijke terreinen. Tegenover deze visies stelt hij zijn eigen theorie van 'interactieve metaalmoeheid', die er kortweg op neer komt dat moderne burgers, geconfronteerd met de overvloed aan verleidingen van de consumptiemaatschappij, er vaak niet in slagen om te handelen in overeenstemming met hun geëmancipeerde overtuigingen. Om die reden, aldus de auteur, is er niets mis mee dat burgers ondersteuning krijgen vanuit de wereld van de objecten en hun 'arrangement'. Wat nudges legitiem en zinvol kunnen en moeten doen is tweeledig: enerzijds burgers herinneren aan wat ze al weten en zich voornemen, maar niet doen; anderzijds kunnen nudges heel materieel, door de vormgeving van object of omgeving, het handelen letterlijk 'in goede banen leiden'. Ze maken het als het ware 'verleidelijk' om goed te handelen.

Na deze theoretische beschouwen richten we de aandacht op concrete resultaten van wetenschappelijk onderzoek naar de invloed van omgevingsfactoren op gedrag, in casu voedsel en licht.

De afgelopen jaren zien we een groeiende aandacht voor de mogelijke invloed van voedsel op gedrag. Ap Zaalberg behandelt in zijn bijdrage vragen als: heeft een tekort aan voedingsstoffen invloed op gedrag en wat zijn de effecten van ondervoeding en honger? Hebben verschillende dieetpatronen verschillende effecten op gedrag? Een tweetal voedingsstoffen dat in de achterliggende jaren regelmatig wordt genoemd in relatie tot gedrag wordt als voorbeeld uitgelicht: de omega-3-vetten en suiker.

De manier waarop we de openbare ruimte verlichten zal de komende decennia drastisch gaan veranderen als gevolg van de technologische ontwikkelingen in de halfgeleiderverlichting, en de LED-verlichting in het bijzonder, zo schrijven Antal Haans en Yvonne de Kort. LED-verlichting is er in alle kleuren, in alle kleurtemperaturen (van koud tot warm), is makkelijker aan te sturen dan conventionele verlichting en beter bestand tegen veelvuldig dimmen. Hierdoor ontstaat de mogelijkheid om de verlichting dynamisch aan te passen aan de situatie op straat. De auteurs beschrijven een van de innovatieve toepassingen van LED-licht in het Eindhovense uitgaansgebied Stratrumseind, waar agressie een bijna wekelijks terugkerend probleem is. Het onderzoek

moet uitwijzen in hoeverre licht een doorslaggevende factor kan zijn bij het al dan niet escaleren van agressieve stemmingen in overeenkomstig gedrag.

In het laatste artikel, geschreven door Henk Elffers, staat nalevingsgedrag (*compliance*) centraal. Teneinde gedrag ten goede of ten kwade te kunnen beïnvloeden is het zaak na te gaan onder welke condities mensen zich al dan niet aan regels houden. Een kader daartoe wordt geboden door het zogeheten 'Willen-Kunnen-Durven'-model (WKD) van regelovertreding. Met behulp van dit model kan worden nagegaan wat het 'zwakke punt' is van een regel: Wil men graag overtreden? Kan men gemakkelijk overtreden? Durft vrijwel iedereen te overtreden? De auteur behandelt een voorbeeld van toepassing van het model in de praktijk van fiscale rechtshandhaving. Hij bepleit verdere toepassing van het WKD-schema op recent ingevoerde regelgeving zoals het verbod alcoholhoudende drank te verkopen aan jongeren onder de 18 jaar en de verplichting een wietpas te tonen. Maar ook een heroverweging bij reeds lang bestaande maar onvoldoende nageleefde regelingen kan worden gestructureerd volgens dit schema.

Marit Scheepmaker

Literatuur

RMO 2014

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO), *De verleiding weerstaan. Grenzen aan beïnvloeding van gedrag door de overheid*, Den Haag 2014.

Thaler & Sunstein 2008

Thaler, R.H. & C.R. Sunstein, *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness*, New Haven: Yale University Press 2008.

De geest als aangrijpingspunt

De betekenis van gedragssturing in veiligheid, gezondheid en onderwijs

*R. Peeters en M. Schuilenburg**

Al eeuwenlang proberen overheden het gedrag van burgers te beïnvloeden. Je kunt hierbij denken aan het heffen van belastingen en aan het geven van subsidies waarmee de overheid een bepaald gedrag wil afleren of aanmoedigen. Je kunt ook denken aan publieksgerichte voorlichting om het gedrag en de houding van burgers te veranderen. Het strafrecht is weer een ander voorbeeld waarin beïnvloeding van gedrag van de burger een grote rol speelt, zowel via wetgeving als via strafrechtstoepassing. In de gangbare typologie gaat het hierbij steeds om strategieën van sanctionering, subsidiëring of belasting en communicatie. Maar in de huidige samenleving lijken deze klassieke vormen van gedragssturing steeds minder te volstaan. Op tal van terreinen zien we de opkomst van psychologische gedragsinterventies, die het dagelijks handelen en de dagelijkse keuzes van burgers op een totaal andere manier trachten te beïnvloeden.

In een samenleving met weinig controle en veel verleidingen is het voor burgers steeds moeilijker om goede keuzes te maken. Overheden zijn daarom op zoek naar nieuwe manieren om burgers daarbij te helpen. De term 'nudge', een Engels woord voor zetje of duw, klinkt dan ook steeds vaker. Nudges wijzen burgers op een subtiele manier in de goede richting zonder dat hierbij hun vrijheden worden ingeperkt. Het gaat dan bijvoorbeeld om de getekende vlieg op de mannen-wc waardoor je in de pot plast in plaats van erbuiten, het plaatsen van gezonde producten op ooghoogte in de supermarkt, de trap in de bibliotheek die door muziek aantrekkelijker wordt gemaakt dan de naastliggende

* Dr. Rik Peeters is werkzaam als adviseur bij de Kafkabrigade (www.kafkabrigade.nl) en als onderzoeker en docent bij de Tilburgse School voor Politiek en Bestuur. Dr. mr. Marc Schuilenburg is verbonden aan de vakgroep Criminologie van de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

lift, of de smiley langs de weg die je snelheid laat zien met een blij (als je goed rijdt) of bedroefd gezicht (als je te hard rijdt). Inmiddels is in Engeland het *Behavioural Insights Team*, ook wel de 'nudge unit' genoemd, opgericht om de regering adviezen te geven voor het gebruik van nudging als instrument voor het realiseren van overheidsbeleid. In Frankrijk heeft het nationale *Centre d'analyse stratégique* (2011) een rapport uitgebracht met voorstellen hoe burgers een grotere verantwoordelijkheid kunnen krijgen voor het milieu ('groene nudges'). De Europese Commissie spreekt in *Nudging lifestyles for better health outcomes* (2011) over 'gezonde nudges' om de gezondheid van burgers te bevorderen. Ook de Nederlandse overheid heeft veel belangstelling voor de mogelijkheden van nudging bij het toepassen en uitvoeren van beleid. In dit artikel bespreken we de 'werkzame bestanddelen' van nudging op een drietal ogenschijnlijk totaal verschillende beleidsterreinen: veiligheid, gezondheid en sociale rechten. We laten zien dat nudging – in tegenstelling tot wat haar belangrijkste pleitbezorgers beweren – geen uiting is van 'libertair paternalisme' (Thaler & Sunstein 2008; Sunstein 2014). In plaats daarvan grijpt nudging terug op een andere, vaak vergeten strategie van gedragssturing waarin de burger geen rationeel handelende 'homo legalis' is, maar een te disciplineren en te verzorgen categorie van de bevolking.

Nudging

Nudging is een techniek die door Richard Thaler en Cass Sunstein is uitgewerkt in hun gelijknamige bestseller uit 2008. In *Nudge* integreren zij inzichten uit de psychologie over het handelen van mensen in de gedragseconomie, het gebied dat zich binnen de economische wetenschap bezighoudt met niet-rationele besluitvorming. Thaler en Sunstein definiëren een nudge als 'ieder aspect van de keuzearchitectuur dat het gedrag van mensen op een voorspelbare manier beïnvloedt zonder daarbij keuzes te beperken of op een significante manier de economische prikkels te veranderen' (2008, p. 6). Een belangrijk uitgangspunt hierbij is dat burgers minder vaak rationele keuzes maken dan we denken. Mensen nemen hun beslissingen zelden op basis van een objectieve afweging tussen voor- en nadelen. Zo weten we allemaal dat te hard rijden gevaarlijk is en overmatig alcohol-

gebruik leidt tot maatschappelijke schade en gezondheidsschade. Toch geven velen wel eens toe aan deze verleidingen. Blijkbaar hebben we minder zelfcontrole dan we vaak denken en maken we ook niet altijd rationele en weloverwogen keuzes. Het mensbeeld waarin de burger een rationeel denkend en oordelend wezen is, ligt echter wel ten grondslag aan veel overheidsbeleid, variërend van informatieverstrekking over gezondheidsrisico's van roken en ongezond eten tot aan strafbaarstelling op basis van individuele schuldtoerekening. Dat burgers moeite hebben met het nemen van goede beslissingen heeft onder meer te maken met allerlei onbewuste processen die van invloed zijn op hun keuzes (Tiemeijer e.a. 2009; Tiemeijer & Anderson 2014). Gedragseconoom Dan Ariely stelt in zijn boek *Predictably Irrational* (2008) zelfs dat burgers voorspelbaar zijn in hun irrationele gedrag. Zo nemen we lang niet alle mogelijke alternatieven in ogen-schouw, laten we kortetermijnbelangen zoals gemak of genot vaak zwaarder wegen dan langetermijnbelangen, heeft de context waarin de keuze wordt gepresenteerd een grote invloed op onze beslissingen, en wordt de 'default' waarmee we worden geconfronteerd (dat wil zeggen: het gedrag dat als 'normaal' wordt beschouwd) vaak als leidraad genomen.

Thaler en Sunstein schetsen daarom vier soorten situaties waarin burgers een helpende hand kunnen gebruiken:

1. bij een kortetermijndilemma;
2. in een situatie die te complex is om in een bepaalde tijd te kunnen overzien;
3. bij een keuze die een éénmalig karakter heeft en waarvan veel afhangt;
4. bij een situatie waarin geen feedback wordt gegeven nadat een beslissing is genomen.

In deze gevallen, zo menen Thaler en Sunstein, zou de overheid slimmer kunnen nadenken hoe ze wenselijk gedrag kan organiseren en hoe ze onwenselijk gedrag kan ontmoedigen. Dit roept de vraag op wat moet worden verstaan onder (on)wenselijk gedrag en de mogelijkheden van beïnvloeding om dit gedrag te bewerkstelligen. In de volgende paragraaf gaan we uitgebreid in op dit probleem. Nu stellen we eerst de belangrijkste kenmerken van nudging aan de orde.

Kenmerken van nudging

Hoewel er verschillende definities van nudging in omloop zijn, delen de meeste definities het kenmerk van een *generiek aangrijpingspunt*. Zo richt nudging zich op een grote groep mensen, vaak de gehele bevolking, en niet op individuele probleemgevallen. Het achterliggende doel hierbij is het bereiken van, zoals Thaler en Sunstein dat omschrijven, een ‘langer, gezonder en beter leven’ (2008, p. 5). In de praktijk zal de invulling van een goed leven vaak afhangen van de politieke keuze om de samenleving op een bepaalde manier in te richten en daarbij bepaalde maatschappelijke vraagstukken wel of niet aan te pakken. Normatieve en politieke vragen spelen hierbij dus een belangrijke rol. Zo pleiten verschillende belangenorganisaties voor een ander donorregistratiesysteem in Nederland. Het huidige systeem is een *opt-in* systeem waarbij de burger expliciet toestemming moet hebben gegeven om na zijn overlijden donor te zijn. In een *opt-out* systeem zijn alle burgers donor behalve wanneer een burger individueel bezwaar aantekent. Volgens de huidige minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport schaaft het *opt-out* systeem echter het recht op zelfbeschikking. We komen hierop straks terug.

Ook is bij nudging sprake van een *positieve gedragsnorm*. Dit houdt in dat er een specifieke voorkeursvariant wordt geformuleerd die kan gelden voor een bepaalde groep burgers of voor de samenleving als geheel. Dit staat in contrast met de eerder genoemde klassieke vormen van sturing, bijvoorbeeld sanctionering en informatieverstrekking, die ofwel uitgaan van een verbod (negatieve gedragsnorm), ofwel van normatieve neutraliteit ten opzichte van het gedrag van burgers. In dit verband spreken Thaler en Sunstein van een ‘zwakke, zachte, en niet-opdringerige vorm van paternalisme’ (2008, p. 5). De belofte is namelijk dat nudging de vrijheid van burgers om te kiezen ongemoeid laat. De mogelijkheid tot een zelfstandige keuze blijft behouden – en dus ook het recht van burgers om een andere keuze te maken. Hieruit volgt dat er alleen sprake is van een nudge als de mogelijkheid er is om aan de gestelde positieve gedragsnorm te ontsnappen. Anders is er sprake van ‘manipulatie’ (Hansen & Jespersen 2013). Zo zetten beleidsmakers burgers bij de *opt-out* donorregistratie aan tot zelfreflectie over de waarde van het leven en de zorg voor anderen, zonder daarbij de keuze om geen donor te worden weg te nemen.

Tot slot kent nudging een *psychologisch bestanddeel*. Mensen maken hun keuzes voor het grootste gedeelte op basis van gewoonte en intuïtie – en voor slechts een zeer beperkt deel op basis van rationele afwegingen (Kahneman 2011). Wat nudges daarom zo effectief maakt, is dat burgers op beslissende momenten een prikkel krijgen om hun gedrag te veranderen (of juist niet). In de woorden van Thaler en Sunstein: mensen zijn ‘nudge-able’ (2008, p. 37). Die prikkel is sterk psychologisch van aard omdat ze geen aanspraak maakt op de mens als rationele actor, maar inspeelt op bekende psychologische mechanismen zoals het appelleren aan groepsgezag (‘wat de meeste andere mensen doen is goed’). Het idee hierachter is dat mensen minder snel geneigd zijn af te wijken van een vooraf aangegeven normstelling. Zo staan in het *opt-out* systeem van donorregistratie alle burgers geregistreerd als donor, tenzij iemand aangeeft dit niet te willen. Burgers worden op deze manier aangespoord tot sociaal wenselijk gedrag, zonder hen hierbij te dwingen. Het effect van een dergelijke default-instelling op donorschap is dat in een *opt-out* systeem het aantal donoren veel hoger ligt dan in landen met een *opt-in* systeem.

Gedragsturing in praktijk

In de literatuur zijn honderden voorbeelden te vinden van nudging, van fruit bij de kassa tot het kleiner maken van borden en glazen in kantines. De voorbeelden lijken heel verschillend, maar toch hebben ze ook veel gemeen. Grofweg delen ze namelijk drie ideaaltypische kenmerken: een generiek aangrijpingspunt, een positieve gedragsnorm en een psychologisch bestanddeel. De vraag is welke betekenis deze manier van sturen heeft in hedendaagse beleidstechnieken om maatschappelijke problemen op te lossen. In de bespreking hiervan beperken we ons tot de domeinen van veiligheid, gezondheid en sociale rechten. Daarmee vormt deze paragraaf de invulling van de slotbeschouwing waarin we de betekenis van een nudgende overheid schetsen voor de burger.

Veiligheid

Als beleidsthema kent veiligheid haar oorsprong in de vroege jaren 1990. Sinds de kabinetten-Balkenende staat veiligheid ook op de voor-

grond van het politieke debat. Tot de jaren 1980 hanteerde de overheid namelijk een vrijwel strikte justitiële en politieke benadering ten aanzien van criminaliteit. Na de introductie van criminaliteitspreventie volgen veranderingen elkaar in een snel tempo op. De opkomst van het veiligheidsdenken vormt een logische stap in deze ontwikkeling. In dat denken staat niet de rechtsorde, maar de publieke orde centraal. Niet de rechtszaal, maar het publieke domein is de plaats van handeling. Niet de rechter en officier van justitie, maar de burgemeester en andere lokale autoriteiten zijn de belangrijkste partijen. Niet delinquenten, maar de samenleving als geheel, en met name risicoburgers daarbinnen, is het aangrijppingspunt van interventie (Schuilenburg 2012; Peeters 2013). Deze overheidszorg wordt treffend omschreven in het *Integraal Veiligheidsprogramma*.¹

‘Veiligheid is het aanwezig zijn van een zekere mate van ordening en rust in het publieke domein en van bescherming van leven, gezondheid en goederen tegen acute of dreigende aantastingen. Onveiligheid is te omschrijven als alles wat hierop inbreuk maakt. Die inbreuken op de veiligheid kunnen feitelijke aantastingen van de veiligheidssituatie betreffen, maar kunnen ook veiligheidsrisico’s en gevoelens van onveiligheid betreffen.’

In het wetenschappelijke debat is deze trend niet onopgemerkt gebleven. Talloze wetenschappers hebben zich gestort op de analyse van een nieuwe ‘cultuur van controle’ (Garland 2001). Controle verwijst hierbij naar de gelijktijdige nadruk op preventie en repressie (‘prepressie’) en uit zich in harder straffen en doorpakken, in nieuwe vormen van sanctioneringen, in een toename van toezicht in de publieke ruimte, en in de ontwikkeling van persoonsgerichte benaderingen (Schuilenburg & Van Swaaningen 2013). De doelstelling van het veiligheidsbeleid is om te waken over een zekere mate van orde en rust in het publieke domein, zonder daarbij afstand te nemen van de rechtsstaat. Daarvoor vormt gedragssturing via de techniek van nudging een aantrekkelijke strategie.

Een goed voorbeeld hiervan is de veiligheidscontrole op vliegvelden. In mei 2008 zijn Schiphol en JFK Airport in New York begonnen met een proef met het gebruik van biometrische data voor Amerikaanse en Nederlandse reizigers met een laag veiligheidsrisico. Reizigers die

¹ TK 1998/99, 26 604/1; *Integraal Veiligheidsprogramma*, p. 9.

hieraan mee willen doen, worden extra gescreend op veiligheidsrisico's. Is de aanmelding eenmaal goedgekeurd, dan wordt een chippas gemaakt die voorzien is van hun paspoortgegevens, vingerafdrukken en irisscan. Met dit pasje kunnen reizigers de grens passeren zonder oponthoud door ondervraging of fouillering door bewakingspersoneel op het vliegveld. Reizigers worden zo 'beloond' met snelheid en gemak als ze vooraf bereid zijn belangrijke persoonsgegevens af te staan. De controle vindt hier dus niet plaats door externe dwang, maar door een zelfgekozen vorm van transparantie (Romein & Schuilenburg 2008).

De drie ideaaltypische kenmerken van gedragssturing die we eerder hebben onderscheiden, komen in dit voorbeeld als volgt tot uitdrukking. Allereerst is er de instelling van een positieve gedragsnorm. 'Veiligheid' als kenmerk van het publieke domein is een positief, maar inherent onbereikbaar ideaal op basis waarvan overheidsinterventies worden gelegitimeerd. Binnen dat ideaal gedragen burgers zich 'gedragsgetrouw' en veroorzaken ze geen overlast voor anderen. Het aangrijpingspunt van deze interventie is generiek, dat wil zeggen: een grote groep burgers is het object en de interventietechniek is een integraal onderdeel van de beveiligingsarchitectuur van de onderhavige ruimte (hier: het vliegveld). Tot slot is het werkzame bestanddeel van de gedragsinterventie psychologisch van aard: de 'beloning' van gemak en snelheid verleidt burgers ertoe zichzelf bloot te stellen aan een relatief strenge manier van controle op vliegvelden. In ruil voor je privacy krijg je een voorkeursbehandeling.

Gezondheid

De zorg van de overheid voor de volksgezondheid komt vooral vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw tot ontwikkeling. Aanvankelijk via publieke hygiëne, die burgers door schoon drinkwater, riolering en voedselveiligheid tegen besmettelijke ziekten moet beschermen, en later ook in de vorm van gezondheidszorg, waarin de medische wetenschap via diagnose en genezing een bijdrage levert aan de volksgezondheid. Tot ongeveer dertig jaar geleden was 'ziekte' het belangrijkste beleidsbegrip. Het zieke lichaam was het aangrijpingspunt van de medische wetenschap en externe ziektebronnen zijn het aangrijpingspunt van publieke hygiëne.

Maar dit alles verandert op het moment dat welvaartsziekten een steeds zwaardere last gaan vormen voor de volksgezondheid. Voor het eerst in de geschiedenis is niet armoede, maar rijkdom de belangrijkste oorzaak van ziekte. Je kunt hierbij denken aan het overvloedige aanbod van eetwaar, de alomtegenwoordigheid van ongezond voedsel, alcohol en tabak, en de ontwikkeling naar een diensteneconomie gebaseerd op non-fysieke arbeid. Het kenmerkende van deze ziektebronnen is dat ze zich pas na verloop van tijd laten gelden. Wanneer een ziekte, bijvoorbeeld hart- en vaatziekten en bepaalde vormen van kanker en diabetes, zich openbaart, is genezing zeer moeilijk.

De belangrijkste manier om welvaartsziekten effectief te bestrijden is door preventie: het bevorderen van een gezonde levensstijl. Sinds het midden van de jaren 1980 neemt de Nederlandse overheid dan ook 'gezondheid' als uitgangspunt van beleidsvorming. Daarmee geeft ze gehoor aan de oproep van de Wereldgezondheidsorganisatie, die in 1978 een lans brak voor gezondheidsbevordering. De doelstelling daarvan is 'het bereiken bij alle burgers van de wereld [...] van een niveau van gezondheid die hen zal toelaten om een sociaal en economisch productief leven te leiden'.² Kortom, gezondheid is meer dan de afwezigheid van ziekte, zoals veiligheid meer is dan de afwezigheid van criminaliteit. In dit verband gaat het, zoals beschreven in *Preventiebeleid voor de volksgezondheid*,³ om het 'bevorderen van een sociaal en economisch productief leven'.

De overheid stelt zich ten doel om de leefstijl van burgers te veranderen zonder dat ze gedrag met harde hand wil of kan afdwingen. Vooral de beslissingen die burgers in hun dagelijks leven nemen ten aanzien van voeding, alcohol, tabak en lichaamsbeweging worden aangrijpingspunt van gezondheidsbeleid. Meer nog dan gebrek aan kennis zijn het de vele ongezonde verleidingen in het dagelijks leven en het gebrek aan wilskracht die burgers ervan weerhouden om gezond te leven. Het tabakontmoedigingsbeleid vormt in dit alles een mooie illustratie van de manier waarop gedragssturing via technieken van nudging haar intrede heeft gedaan.

Aanvankelijk, grofweg tussen 1960 en 1980, is het overheidsbeleid erop gericht om de burger in staat te stellen een rationele beslissing te nemen. Zo worden burgers gewezen op de gevaren van roken, maar het staat 'iedere volwassene vrij of hij wil blijven roken en zijn kans op

2 TK 1985/86, 19 500/1-2; *Over de ontwikkeling van gezondheidsbeleid/Nota 2000*, p. 17.

3 TK 1992/93, 22 894/1; *Preventie voor de volksgezondheid*, p. 5.

longkanker vergroten'.⁴ Vanaf de jaren 1980 wordt echter een positieve gedragsnorm de leidraad voor beleidsontwikkeling. Je zou dit de 'politisering van levensstijl' kunnen noemen. Daarin heeft de overheid ook een opvatting over 'gezond gedrag' en daarmee over het gedrag van de Nederlandse bevolking. Vanuit een emancipatoire gedachte, zo is te lezen in de nota *Over de ontwikkeling van gezondheidsbeleid* (p. 46-47),⁵ dienen 'mensen ertoe te worden gebracht zelf bewuste keuzes te maken in relatie tot hun gezondheid'. Niet via rationele overtuiging, maar via subtiele gedragssturing wordt de burger zo ontmoedigd om te roken. Het werkzame bestanddeel van het beleid is daarmee psychologisch van aard geworden. In twee strategieën komt dit tot uitdrukking:

- Keuzearchitectuur: door de inrichting van de leefomgeving wordt gedrag aangemoedigd of juist ontmoedigd. Zo mag er in aparte ruimtes van cafés wel worden gerookt, maar mogen werknemers er niet bedienen. De inrichting van een bepaalde ruimte dient er zo voor te zorgen dat burgers hun gedrag aanpassen aan de norm van de 'architect'.
- Sociale normering: tabaksgebruik wordt niet verboden, maar als sociaal onacceptabel gepresenteerd. Via 'social marketing', expliciet normatieve publiciteitscampagnes en leeftijdsgrenzen voor de verkoop van tabak wordt ingespeeld op de sociale norm van burgers. Roken wordt als achterhaald ('Roken is zóó Gordons kapsel') bestempeld en ouders worden aangesproken op hun voorbeeldfunctie. Het is niet het rationele argument, maar de sociale druk die maakt dat burgers hun gedrag dienen aan te passen.

Sociale rechten

De verzorgingsstaat is tot op zekere hoogte altijd politiek omstreden gebleven, zelfs na de codificering van de sociale grondrechten in 1983. Eén van de belangrijkste pijnpunten is de vraag in hoeverre sociale rechten uitnodigen tot passiviteit. Aanvankelijk is de gedachte dat de verzorgingsstaat een compensatie moet vormen voor het noodlot: burgers die getroffen worden door ziekte of armoede dienen te kunnen rekenen op financiële compensatie en toegang tot collectieve voorzieningen. In dit klassieke verzorgingsstatelijke paradigma wordt

4 TK 1965/66, 8 462/1; *Volksgezondheidsnota 1966*, p. 170.

5 TK 1985/86, 19 500/1-2; *Over de ontwikkeling van gezondheidsbeleid/Nota 2000*.

de burger gezien als slachtoffer van externaliteiten waarover hij zelf geen controle kan uitoefenen.

Maar deze veronderstelling gaat voorbij aan het feit dat burgers vaak ook een zekere invloed hebben op de vraag of ze slachtoffer worden van armoede, achterstand of ziekte en op de vraag hoe lang ze van collectieve voorzieningen gebruik moeten maken (Esping-Andersen 1996; Van Kersbergen & Hemerijck 2012). In het huidige politieke debat gaat het dan ook steeds minder om de vraag of burgers wel voldoende sociale rechten hebben – en steeds vaker om de vraag hoe burgers van die rechten gebruikmaken. Centraal in het huidige overheidsbeleid staat niet de verbetering van sociale zekerheid, maar het bevorderen van ‘employability’; niet het uitbouwen van de gezondheidszorg, maar het stimuleren van een gezonde leefstijl; geen uitbreiding van het recht op onderwijs, maar een hoger studietempo en een goede studiekeuze.

Kortom, overheidsbeleid is steeds meer gericht op het voorkomen dat burgers aanspraak maken op collectieve voorzieningen en op het bevorderen dat burgers zo snel mogelijk weer op eigen benen staan. Een mechanisme waarvan de overheid veel gebruikmaakt, is reciprociteit: ‘voor wat, hoort wat’ (Cantillon & Van Lancker 2012, p. 657; Pintelon e.a. 2013, p. 53). Dit betekent dat tegenover een sociaal recht of collectieve voorziening een verplichting of tegenprestatie wordt geplaatst. Wie een studiebeurs ontvangt, moet ook studieprestaties leveren. Wie een uitkering ontvangt, heeft ook een sollicitatieplicht. Wie opvoedingsondersteuning krijgt, moet gedragsverbetering laten zien. Wie verslaafdenzorg ontvangt, moet afkicken. Voor een overheid die sociale rechten in stand wil houden en tegelijkertijd eigen verantwoordelijkheid wil bevorderen, is gedragssturing daarom een voor de hand liggende techniek.

De nudgende overheid uit zich in dit beleidsdomein in het ‘voorwaardelijk’ maken van de toegang tot de verzorgingsstaat. Er zijn nog steeds sociale rechten, maar ze zijn niet langer vrijblijvend. Dit houdt in dat wie aanspraak op sociale rechten maakt, zelf ook een inspanning zal moeten leveren. Wie deze inspanningen niet kan of wil leveren, kan zorg geweigerd worden, kan gekort worden op zijn uitkering, kan uit zijn sociale huurwoning worden gezet, en kan een vervolg van zijn studie worden onzeggd. Een voorbeeld van dat laatste is ‘de studiecheck’, een initiatief van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap waarmee nieuwe studenten van hogescholen en universi-

teiten de mogelijkheid krijgen om te kijken of zij op de goede plek terechtkomen. Studenten hebben hier alleen recht op wanneer zij zich vóór 1 mei aanmelden voor een studie. Aanmelding voor die datum heeft ook als voordeel dat studenten een recht op toelating krijgen tot een andere studie, het zogenoemde ‘toelatingsrecht’. Studenten die zich ná 1 mei voor het eerst aanmelden, kunnen door de opleiding worden geweigerd.

Ook in dit voorbeeld zien we de drie ideaaltypische kenmerken van gedragssturing via nudging terug. Ten eerste de positieve gedragsnorm: de overheid heeft een opvatting over de ‘goede student’, die niet alleen onderwijsrechten heeft maar ook een verantwoorde studiekeuze moet maken en studievoortgang moet boeken. Ten tweede is het aangrijpingspunt generiek: de maatregel geldt voor alle nieuwe studenten die aanspraak willen maken op bepaalde sociale rechten (hier: het recht op onderwijs). En ten derde is er de veronderstelde psychologische werking van interventies: door middel van een positieve verleiding (het recht op een studiecheck) hoopt de overheid dat studenten zich eerder aanmelden en dat ze minder wisselen van studie. Het doel van de maatregel is niet om studenten hun recht op onderwijs te kunnen ontzeggen, maar om ervoor te zorgen dat studenten meer zelfdiscipline tonen ten aanzien van studiekeuze en studievoortgang.

Over geestespolitiek

We hebben in dit artikel laten zien dat nudging de kunst is om burgers duurzaam te verleiden tot ander gedrag. Drie bestanddelen van deze gedragstechniek springen in het oog: een generiek aangrijpingspunt, een positieve gedragsnorm en een psychologisch bestanddeel. Ook hebben we laten zien dat deze kenmerken terugkeren in een grote variëteit aan beleidsdomeinen, zoals veiligheid, gezondheid en sociale rechten. In deze beleidsdomeinen is in de afgelopen decennia, mede onder invloed van nieuwe inzichten uit de sociale psychologie, sprake van een verruiming van het aangrijpingspunt waarbij de overheid het (wenselijk) gedrag van burgers in een bepaalde richting stuurt zodat deze burgers een veiliger en gezonder – en dus beter – leven leiden. Het lijkt er dan ook op dat de overheid steeds meer onderkent dat sub-

tiele, vaak niet te voorziene aspecten grote invloed hebben op de uitkomsten van beleid.

Voorstanders van nudging menen dat deze sturingstechniek gelijk staat aan 'libertair paternalisme' (Thaler & Sunstein 2008; Sunstein 2014). Er zou geen sprake zijn van manipulatie van gedrag, omdat er formeel gezien geen gedragsopties worden uitgesloten. Pelle Hansen en Andreas Jespersen (2013) hebben echter laten zien dat deze redenering slechts onder zeer specifieke omstandigheden opgaat:

(1) alleen als nudging transparant plaatsvindt – dat wil zeggen: burgers zijn zich ervan bewust dat ze worden genudged – en (2) alleen als er praktische keuzevrijheid is zonder dat afwijking van de 'default' leidt tot financiële, praktische of sociale kosten. Dit betekent dat nudging in veel gevallen manipulatieve trekjes zal hebben, bijvoorbeeld in de architectuur van rookruimten en bij de koppeling van de 'verleidende' studiecheck aan het toelatingsrecht.

Gelet op dit alles lijkt het logisch om nudging te begrijpen vanuit het bredere perspectief van biopolitiek. Hiermee thematiseert Michel Foucault (2009) de wijze waarop de overheid burgers bestuurt door zich te richten op de condities waaronder zij leven en de wijze waarop hun lichamen functioneren als dragers van biologische processen. De burger is hierin geen rationeel handelende 'homo legalis', maar een te disciplineren en te verzorgen categorie van de bevolking. Dit gebeurt enerzijds via de disciplineren van het lichaam van burgers op scholen, werkplaatsen en in ziekenhuizen (architectuur, dagroosters, oefeningen) met als doel burgers gewenst gedrag aan te leren. Anderzijds gebeurt dit via regulerende mechanismen die zich richten op de zorg voor collectieve zaken als 'gezondheid, welzijn (dat is, voldoende welvaart, standaard van leven), veiligheid en bescherming tegen ongevalen' (Foucault 1983, p. 215; Schuilenburg 2012, hfst. 3).

Er zijn heel wat overeenkomsten aan te wijzen tussen biopolitieke technieken en de technieken van nudging. Zo zijn beide technieken gericht op een optimalisering van het dagelijks leven en de levensomstandigheden van burgers. Ook zijn beide technieken gericht op de bevolking van een land waarbij een positieve gedragsnorm wordt geformuleerd waaraan burgers moeten voldoen. Tot slot zijn deze technieken het resultaat van een samenspel tussen moderne vormen van macht en kennis die hun wortels hebben in de bestuurspraktijk van het liberalisme. Dit alles zou tot de conclusie kunnen leiden dat er geen verschillen zijn tussen nudging en biopolitieke technieken. Toch

is er een belangrijk verschil. Zoals we hebben laten zien, gaat het bij nudging om een dunne grens tussen burgers vrij laten (autonomie) en hun gedrag bijsturen. Relevant hierbij is dat het belangrijkste aangrijpingspunt niet het lichaam, maar de geest van de burger is. Dit laatste wordt bereikt door burgers op beslissende momenten een psychologische prikkel te geven om hun gedrag te sturen in een samenleving die als heel complex wordt gezien. Het is begrijpelijk dat de overheid in een dergelijke samenleving haar toevlucht zoekt tot andere manieren om gedrag te beïnvloeden. Maar het enthousiasme waarmee de overheid nudging als nieuwe sturingsstrategie omarmt, is niet onschuldig. De kans is aanzienlijk dat nudging in de praktijk uitmondt in manipulatie. Het vergt namelijk veel inspanning van de overheid om de eisen van praktische keuzevrijheid en transparantie consequent door te voeren. De positieve gedragsnormen die het hedendaagse politieke vertoeg bepalen zijn wat dat betreft een veeg voorteken.

Literatuur

Cantillon & Van Lancker 2012

B. Cantillon & W. van Lancker, 'Solidarity and reciprocity in the social investment state: What can be learned from the case of Flemish school allowances and truancy?', *Journal of Social Policy*, 41(4) 2012, p. 657-675.

Centre d'analyse stratégique 2011

Centre d'analyse stratégique, *Green nudges: New incentives for ecological behaviour*, Paris: Premier Ministre 2011.

Esping-Andersen 1996

G. Esping-Andersen (ed.), *Welfare states in transition: National adaptations in global economies*, London: Sage 1996.

Europese Commissie 2011

Europese Commissie, *Nudging lifestyles for better health outcomes: Crowdsourced data and persuasive technologies for behavioural change*, <http://ftp.jrc.es/EURdoc/JRC64206.pdf>.

Foucault 1983

M. Foucault, 'The Subject and Power', in: L.H. Dreyfus & P. Rabinow, *Michel Foucault. Beyond structuralism and hermeneutics. With an afterword by Michel Foucault*, Chicago: The University of Chicago Press 1983, p. 208-226.

Foucault 2009

M. Foucault, *Security, territory, population: Lectures at the Collège de France 1977-1978*, New York: Picador 2009.

Garland 2001

D. Garland, *The culture of control: Crime and social order in contemporary society*, Oxford: Oxford University Press 2001.

Hansen & Jespersen 2013

P.G. Hansen & A.M. Jespersen, 'Nudge and the manipulation of choice: A framework for the responsible use of the nudge approach to behaviour change in public policy', *European Journal of Risk Regulation*, (1) 2013, p. 3-28.

Kahneman 2011

D. Kahneman, *Thinking fast and slow*, New York: Farrar, Straus and Giroux 2011.

Van Kersbergen & Hemerijck 2012

K. van Kersbergen & A. Hemerijck, 'Two decades of change in Europe: The emergence of the social investment state', *Journal of Social Policy*, 41(3) 2012, p. 475-492.

Peeters 2013

Peeters, R. (2013), *The preventive gaze: How prevention transforms our understanding of the state*, Den Haag: Eleven International Publishers 2013.

Pintelon e.a. 2013

O. Pintelon, B. Cantillon, K. van den Bosch & C.T. Whelan, 'The social stratification of social risks: The relevance of class for social investment strategies', *Journal of European Social Policy*, 23(1) 2013, p. 52-67.

RMO 2014

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO), *De verleiding weerstaan. Grenzen aan beïnvloeding van gedrag door de overheid*, Den Haag 2014.

Romein & Schuilenburg 2008

E. Romein & M. Schuilenburg, 'Are you on the fast track? The rise of surveillant assemblages in a post industrial age', *Architectural Theory Review*, 13(3) 2008, p. 337-348.

Schuilenburg 2012

M. Schuilenburg, *Orde in veiligheid: een dynamisch perspectief*, Den Haag: Boom 2012.

Schuilenburg & Van Swaaningen 2013

M. Schuilenburg & R. van Swaaningen, 'Veiligheid in een laatmoderne cultuur', *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit*, 3(2) 2013, p. 109-122.

Sunstein 2014

Sunstein, C. *Why nudge? The politics of libertarian paternalism*, New Haven & London: Yale University Press 2014.

Thaler & Sunstein 2008

R.H. Thaler & C.R. Sunstein,
*Nudge: Improving decisions
about health, wealth, and happi-
ness*, New York: Penguin Books
2008.

Tiemeijer & Anderson 2014

W.L. Tiemeijer & J.H. Anderson,
'Normatieve overwegingen
rondom gedragssturing', in:
*De verleiding weerstaan. Grenzen
aan beïnvloeding van gedrag door
de overheid*. Den Haag: Raad voor
Maatschappelijke Ontwikkeling
2014, p. 89-150.

Tiemeijer e.a. 2009

W.L. Tiemeijer, C.A. Thomas en
H.M. Prast (red.), *De menselijke
beslissers: over de psychologie van
keuze en gedrag*. Amsterdam:
Amsterdam University Press
2009.

Eerste hulp bij emancipatie: waarom we nudging nodig hebben

*G. van Oenen**

Bij het Amsterdamse stadhuis, recht tegenover de raadzaal en de kamer van de burgemeester, staat sinds enkele jaren een standbeeld van Spinoza, met daarop de tekst: 'Het doel van de staat is de vrijheid'. Een even rationele als stichtelijke spreuk, die vandaag de dag nog maar door weinig mensen op waarde zal worden geschat. Het beeld van de staat als 'hoeder' van de vrijheid verdraagt zich slecht met de moderne liberale sensitiviteit. 'Dat maak ik zelf wel uit!', denkt de moderne burger.

Een eindje verderop staat op een viaduct nabij Amsterdam Centraal de leuze 'Freedom lives when the state dies' gekalkt, vergezeld van het klassieke anarchismeteken. Ook dit sentiment wordt nog maar door weinigen gedeeld. Zouden we echt alle functies, voorzieningen, taken en afwegingen die de overheid nu voor haar rekening neemt, willen missen, privatiseren of overhevelen naar instituties in de samenleving? Waar de een de overheid nodig vindt voor subsidies, vindt de ander die belangrijk voor veiligheid.

De moderne burger in de liberale democratische rechtsstaat percipieert de overheid noch als hoeder, noch als dwingeland. De relatie is gecompliceerder. De moderne overheid is als vanzelfsprekend aanwezig, op allerlei onderdelen en niveaus van het maatschappelijk leven; zelfs van het persoonlijk leven. Of in ieder geval is zij potentieel aanwezig, als instantie van wie men, als vanzelfsprekend, verwacht dat die ingrijpt als het misgaat.

Dat was al het geval bij min of meer klassieke taken van een overheid: de politie of brandweer die uitrukt bij persoonlijke nood, of regering en centrale bank die optreden bij een collectieve financiële crisis of de

* Dr. Gijs van Oenen is als universitair hoofddocent sociale en politieke filosofie verbonden aan de Faculteit der Wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit Rotterdam; daarnaast is hij fellow van het Erasmus University College.

uitbraak van een gevaarlijk virus. Maar het is tegenwoordig ook het geval bij tal van andere, minder of meer ingrijpende zaken. Ik citeer min of meer willekeurig enkele dossiers en thema's waarmee de Tweede Kamer zich thans namens ons bezighoudt: waterveiligheid, lange termijn spooragenda, gewasbeschermingsmiddelen en bijensterfte, ouderen mishandeling, suicidaliteit, kwaliteit van de kinderopvang, beter middelbaar beroepsonderwijs, functioneren van de woningmarkt, normering topinkomens, wildbeheer, medische zorg voor vreemdelingen, slachtofferbeleid. Wat kleinschaliger kwesties op gemeenteniveau te Amsterdam zijn: wegvangen van duiven op Amsterdam Centraal, taxiconrole in de binnenstad, verhuur van woonboten als hotel, vaststellen van bestemmingsplannen, welstand, erfgoedverordening, terrassenbeleid, de uitvoeringsnota bedrijfsvoertuigenbeleid binnenstad, subsidieverordening Topsport Nieuw-West, kadernota Evenementenbeleid stadsdeel Oost.

De overheid is, dat mag duidelijk zijn uit deze nog maar heel beperkte opsomming, op allerlei fronten bezig en aanwezig. En niet alleen omdat zij dat zelf zo graag wil – zoals de liberale ideologie nog wel eens wil suggereren – maar vooral ook omdat wij, de burgers, dat van haar verlangen. Wij willen dat trapveldje, dat postzegelpleintje en die evenementen, maar wij willen daar geen wildgroei in, of overlast van. Maar tegelijkertijd willen wij moderne burgers niet dat diezelfde overheid ons betuttelt of bevoogdt. Geen van al die wijdverbreide en breed vertakte beslissingen, arrangementen en activiteiten van de overheid mag ons op enigerlei wijze verplichten of zelfs maar suggereren wat te doen of laten. Natuurlijk zijn er de traditionele kaders gesteld door (straf)wet en openbare orde. Ook die kunnen natuurlijk omstreden zijn, maar het gaat mij hier primair om de wijze waarop de overheid ons gedrag kan beïnvloeden op wat we meso- en microniveau zouden kunnen noemen. Waarom doet de overheid dat en in hoeverre moeten we ons daar zorgen over maken?

Ik bespreek in deze bijdrage eerst de gangbare liberale visie en daarna de contraire visie van Michel Foucault. Tegenover beide stel ik mijn eigen theorie van 'interactieve metaalmoetheid'. Ik leg uit welke implicaties deze theorie heeft voor de beoordeling van overheidsbeïnvloeding van gedrag in het algemeen, en voor het veelbesproken nudgen in het bijzonder. Ik concludeer dat nudgen onder bepaalde voorwaarden niet alleen acceptabel, maar zelfs aanbevelenswaardig is.

Liberalisme: vrijheid als bescherming tegen de overheid

Het klassiek liberale standpunt luidt dat het in de aard van de overheid ligt om zich met steeds meer zaken van burgers te bemoeien. Illustratief voor die met name in de Verenigde Staten al lang wijd verbreide opvatting is het werk van Ayn Rand, dat daar al meer dan een halve eeuw mateloos populair is. Goede burgers zijn in die visie een soort verzetshelden, die hun (creatieve) vrijheid bevechten op de overheid. Bijvoorbeeld door de belastingen te roven en 'terug' te geven aan de creatieven, dat wil zeggen de rijken.

Een minder ideologisch en meer filosofisch antwoord vinden we in Isaiah Berlins bekende onderscheid tussen negatieve en positieve vrijheid. Negatieve vrijheid is afwezigheid van obstakels die enig doel in de weg zouden staan, positieve vrijheid is de mogelijkheid om doelen te stellen en te verwezenlijken. Negatieve vrijheid zou beter aansluiten bij de liberale leer omdat die vrijheid 'leeg' is, oningevuld; positieve vrijheid zou een uitnodiging zijn om (ook) anderen, 'voor hun eigen bestwil', een bepaalde invulling van die vrijheid op te leggen. Denk bij dat laatste bijvoorbeeld aan Jean-Jacques Rousseau, die betoogde dat mensen soms gedwongen moeten worden om vrij te zijn.

Berlins onderscheid tussen negatieve en positieve vrijheid (Berlin 1958) is filosofisch niet heel sterk; het ontleedt vrijheid in twee schijnbaar losstaande aspecten, die echter elkaar bepalen en niet los van elkaar zijn te denken of te ervaren. Bovendien zegt ook Berlin zelf dat concrete vrijheid in een samenleving altijd beide vormen zal aannemen. Maar zijn analyse wijst wel naar een belangrijke waarde die in moderne samenlevingen wordt nagestreefd, namelijk die van autonomie en emancipatie. De moderne mens is de mens die zichzelf kan bepalen, die autonoom is, zo stelde Immanuel Kant eind achttiende eeuw vast. De waarde autonomie heeft beide dimensies van vrijheid in zich: enerzijds negatief want vrij van bepaling door externe machten, anderzijds positief want zichzelf bepalend volgens zichzelf gestelde normen. Emancipatie is het proces waarin de mens zichzelf deze nieuwe vorm van vrijheid verwerft, dus hoe hij – individueel en collectief – leert eigen waarden te stellen en daarnaar te handelen.

Het positieve aspect van vrijheid houdt mede in dat voor de moderne mens – opnieuw zowel individueel als collectief – zijn leven een *project* wordt. Er ligt een bepaalde eigen *visie* aan ten grondslag die vraagt om *verwerkelijking*. Om dat te bereiken moeten allerlei voorwaarden wor-

den geformuleerd en vervuld, een proces waarin samenleving en staat een belangrijke rol spelen. Denk alleen al aan onderwijs, een cruciaal onderdeel van het moderne leven omdat het de mens in staat stelt op eigen gezag doelen te formuleren en na te streven. Maar ook in andere domeinen van de samenleving gaat de moderne mens ruimten, relaties en instituties zo inrichten dat ze bijdragen aan de missie om zich geëmancipeerd te gedragen.

Een belangrijk onderdeel van dit project is het ontstaan, eind achttiende eeuw, van de burgerlijke samenleving. Die maakt een nieuwe vorm van vrijheid mogelijk, gecreëerd door burgers zelf. Jürgen Habermas heeft in *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1961) de ontwikkeling van moderne westerse samenlevingen beschreven in termen van de vorming van een sfeer van openbaarheid in de burgerlijke samenleving. Mede door kranten en tijdschriften op te richten en over de daarin opgenomen onderwerpen publiekelijk te discussiëren in cafés en salons, ontwikkelen burgers een nieuwe fysieke, sociale en intellectuele 'ruimte' om voor zichzelf, en met elkaar, na te denken en vrijelijk te spreken. De emancipatie voltrekt zich voor een belangrijk deel in en via deze openbaarheid, waarin burgers de culturele en institutionele mogelijkheden creëren om voor zichzelf te denken en zich daarmee onafhankelijk op te stellen ten aanzien van een mogelijk bevoogdende staat.

Foucault: liberalisme als disciplineren en bestuurlijkheid

Michel Foucault (1975, 2004) beschrijft ditzelfde proces vanuit een heel ander perspectief als een geschiedenis van panoptisering en disciplineren. Hij wijst daarmee op de dwang en discipline die de moderne mens, via zijn instituties en praktijken, aan zichzelf oplegt. Via zijn instituties *dwingt* de moderne mens zichzelf in een bepaald patroon – en ik zou zeggen: het patroon van de emancipatie. School, fabriek, leger, ziekenhuis en gevangenis prenten de mens zowel ideologisch als architecturaal in om te leven en te handelen volgens vaste stramien, en zichtlijnen en protocollen: sta op tijd op, zit recht, kijk voor je, produceer, consumeer, was je handen, wees verantwoordelijk. Het zijn dus geen klassieke autoritaire dwanginstellingen die repressie uitoefenen, maar juist 'vormende' instituten die wat Foucault noemt 'positieve macht' uitoefenen. Ze confronteren de mens als het ware

voortdurend, zowel in de ideologie die ze impliciet of expliciet uitdragen als via hun materiële vormgeving – denk aan modernistische architectuur die ‘dwingt’ tot modern leven – met zijn eigen emancipatoire missie.

Zo beschrijft Foucault de hele wordingsgeschiedenis van de moderne industriële samenleving, over een periode van diverse eeuwen, als een continu proces van meer of minder subtiële gedragsbeïnvloeding. In zijn colleges uit de late jaren zeventig vertaalt hij zijn analyses over disciplineren en panopticisme naar een meer algemene theorie over de bestuursvorm van moderne samenlevingen, de zogenoemde gouvernementaliteit, en concludeert dat zulke beïnvloeding niet slechts een onderdeel van modern bestuur vormt, maar de kern ervan. Deze nieuwe bestuursvorm wordt niet zozeer geboren uit verlichte inzichten of morele overwegingen, maar is noodzaak voor het bestuur om te kunnen blijven bestaan in de veranderende historische omstandigheden, in het bijzonder de opkomst van de politieke economie en het kapitalisme.

Dat betekent ook dat zulke gedragsbeïnvloeding niet alleen van de overheid uitgaat, of misschien zelfs niet eens in de eerste plaats. In dit opzicht toont Foucault verwantschap met de opvattingen van de negentiende-eeuwse denkers Mill en Tocqueville, die ook menen dat individuele vrijheid en pluraliteit minstens zozeer worden bedreigd door maatschappelijke tendensen als door overheidsoptreden. Mill en Tocqueville constateren beiden ook dat de moderne noties van vrijheid en gelijkheid een sterke ‘disciplinerende’, matigende invloed hadden op het gedrag van individuen.

Hoewel ik de analyse van Foucault tot op zekere hoogte onderschrijf, in de zin dat ik meen dat emancipatie en disciplineren grotendeels als twee kanten van dezelfde medaille moeten worden beschouwd, denk ik niet dat deze een adequate analyse mogelijk maakt van het hedendaagse discussie rondom gedragsbeïnvloeding, in het bijzonder door de overheid. Dat geldt eveneens voor de liberale analyse. Het liberalisme wantrouwt zoals gezegd bijna per definitie overheidsinmenging en zou die liefst zoveel mogelijk aan banden leggen. In tegenstelling tot het liberalisme meent Foucault juist dat modern bestuur altijd en naar zijn aard bestaat uit gedragsbeïnvloeding – ook, en misschien zelfs juist, liberaal bestuur. Zowel liberalisme als Foucault bieden daarom geen basis voor een genuanceerde analyse van gedragsbeïnvloeding door de overheid.

Daar komt bij dat voor een adequaat begrip van de hedendaagse gedragsbeïnvloeding door de overheid een sociaal-culturele ontwikkeling van belang is die noch in het liberale noch in het foucaultiaanse kader goed kan worden begrepen. De betreffende ontwikkeling duid ik aan als 'interactieve metaalmoeheid', een begrip dat ik in de afgelopen ruim tien jaar heb ontwikkeld en toegepast op diverse maatschappelijke verschijnselen (Van Oenen 2011). Dit begrip is voor mijn analyse hier temeer van toepassing, omdat het kan laten zien wat er 'mist' in analyses als die van het klassieke liberalisme en die van Foucault, zonder de waardevolle inzichten die zij bieden naar de prullenbak te verwijzen.¹

Emancipatie en interactieve metaalmoeheid

Interactieve metaalmoeheid is een reactie op de voltooiing van het historische proces van emancipatie. De strekking van dat proces is eind achttiende eeuw door de filosoof Immanuel Kant kort en krachtig samengevat in het motto: 'Durf te denken!' Kant meent dat moderne mensen geen leiding of bevoogding van anderen nodig hebben om na te denken of te oordelen – in die tijd geen gebruikelijke opvatting. Het zo in gang gezette proces van emancipatie krijgt haar sterkste nieuwe impuls in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw, wanneer feminisme en protestpolitiek de bestaande gezagsverhoudingen onomwonden ter discussie stellen. Vanaf dat moment gaan ook veel van de instituties in de samenleving de beginselen van de emancipatie overnemen en actief uitdragen. Bijvoorbeeld in de (geestelijke) gezondheidszorg en in het (hoger) onderwijs, maar ook in de woningpolitiek, het gezin en bij de politie. De emancipatie wordt in heel hoog tempo 'verwerkelijkt' (Van Oenen 2011, 2012).

Mijn theorie van interactieve metaalmoeheid neemt als uitgangspunt dat dit proces geslaagd is. We zijn nu in beginsel allemaal gëmancipeerd, of hebben de reële mogelijkheid om dat alsnog te worden. Ik spreek echter van een 'tragedie van de geslaagde emancipatie', omdat dit proces als het ware iets te goed is geslaagd. De lust van de emancipatie wordt daardoor langzaam maar zeker ook tot last; zij wordt ons

¹ Voor een uiteenzetting waarin de theorie van interactieve metaalmoeheid verder wordt op, dan wel afwijkt van, liberale en foucaultiaanse inzichten verwijs ik naar Van Oenen 2011.

letterlijk en figuurlijk 'te veel van het goede'. Die last van de emancipatie is een onvoorzien en onbedoeld gevolg van het emancipatieproces. Nu we over zo'n beetje alle normen en over de inrichting van zo'n beetje alle instituties mede zelf mogen en kunnen beslissen en ook ons eigen leven min of meer geheel naar eigen oordeel vorm mogen en kunnen geven, leggen we ons onvermijdelijk ook een *streven* en een *plicht* op om dat te doen. We zouden onszelf, als geëmancipeerde moderne mens, tekort doen wanneer we dit niet als plicht en streven zouden voelen. Die verplichting rust thans zwaar op ons. Hiermee onderschrijft de theorie ook een belangrijk inzicht van Foucault: emancipatie is altijd ook een proces van (zelf)disciplineren, dat evenzeer belastend is als bevrijdend. Disciplineren en emancipatie zijn twee kanten van dezelfde medaille.

Die nieuwe belasting door en van de emancipatie zien we bijvoorbeeld terug in de opkomst van het 'dertigersdilemma' of het 'quarter life'-dilemma. Die verwijzen naar de culturele en sociale pressie die hedendaagse dertigers en twintigers voelen om 'alles uit hun leven te halen wat erin zit', dat wil zeggen om alles maar dan ook alles te realiseren wat binnen hun vermogen ligt. Maar we zien het ook terug in de onophoudelijke stroom verzoeken en mogelijkheden onze mening te geven, in peilingen, inspraakprocedures en evaluaties. Letterlijk en figuurlijk 'plichtmatig' wordt iedereen gevraagd mee te denken en mee te beslissen. Dat kenmerkt de 'interactief' geworden samenleving: onze bijdrage als burger is *noodzakelijk* geworden om de instituties te laten functioneren – zoals in de interactieve kunst, waaraan dit idee in eerste instantie is ontleend, de participatie van de bezoeker nodig is om het kunstwerk zich te doen verwerklijken.

In reactie op deze culturele pressie tot emancipatie en participatie lijken moderne burgers steeds vaker 'interactief metaalmoe' te zijn. Ze zeggen: 'Nu even niet!' en handelen dan niet naar de geëmancipeerde normen en inzichten die ze zelf onderschrijven. Al twaalf jaar geleden kwam overigens de WRR (2002) tot een conclusie die in deze richting gaat. In zijn rapport *Waarden, normen en de last van het gedrag* concludeerde de WRR dat het probleem dat moderne burgers zich steeds vaker weinig aan sociale normen gelegen laten liggen in ieder geval *niet* te wijten is aan een gebrekkige kennis van normen en waarden of van een onvoldoende instemming daarmee. Weliswaar komt in overtuigingen en gedrag van hedendaagse burgers een pluraliteit aan waarden tot uitdrukking, maar zij komen overeen in de wijze waarop

eigen waarden en die van anderen, alsmede de relatie daartussen, worden besproken en gelegitimeerd. Zelfs iemand die vandaag de dag een traditionele leefwijze zou prefereren, bijvoorbeeld als vrouw ‘achter het aanrecht staan’, zal dit willen en moeten presenteren en legitimeren als een geëmancipeerde keuze, niet als blinde traditie of externe verplichting.

Het hedendaagse probleem, zo zei ook de WRR terecht, is dat men alleen niet naar die geëmancipeerde vermogens *handelt*: ‘de last van het gedrag’. Mijn theorie van interactieve metaalmoetheid beoogt te verklaren *waarom* en *wanneer* dit fenomeen is ontstaan, namelijk als product – of wellicht beter: ‘tragedie’ – van de geslaagde emancipatie. Zij verklaart daarnaast waarom de aandacht thans vooral uitgaat naar het *gedrag* en naar middelen om dat gedrag te beïnvloeden, eerder dus dan naar normen en waarden en hun beïnvloeding, naar voorlichting of naar (‘brede maatschappelijke’) discussie. Met die normen en waarden is niets mis. Discussie helpt niet, of werkt zelfs contraproductief, omdat dit de last van de interactiviteit juist verder verzwaart. ‘Last’ is hier overigens een mooi begrip, omdat het zowel naar het gewicht als naar de opdracht of missie verwijst.

Overigens betoog ik niet dat mensen massaal moe zijn van participatie en daarom niet meer zouden participeren, wat bijvoorbeeld de lage stembusopkomst zou verklaren. Ik meen juist dat de moderne mens participatie niet kan laten; het is onderdeel van zijn leven geworden. Maar juist daarom put het hem uit. Het zijn dus twee aspecten die samengaan: we blijven fanatiek interactief, en juist daardoor worden we ook interactief metaalmoe. Dat leidt tot ‘uitvalsverschijnselen’: we laten het periodiek afweten, ‘zonder goede reden’ – want met goede reden zouden we toch weer in het regime van de interactiviteit en emancipatoire verantwoordelijkheid belanden.

Overheidsbeïnvloeding onder hedendaagse condities

Mijn theorie gaat primair over de moderne burger, dus over de mens als – inmiddels onmisbaar participierend – onderdeel van de staat, de mens in zijn politieke hoedanigheid. Het is in die zin een ‘republikeinse’ theorie. Zij probeert duidelijk te maken dat het – onvoorziene en onbedoelde – recente verloop van het proces van emancipatie als zodanig al een belangrijke verklaring kan vormen voor bepaalde ver-

schijnselen van desinteresse, passiviteit en onthechting. In deze zin staat de theorie in de traditie van wat de filosofen Horkheimer en Adorno (1944) analyseren als de ‘dialectiek van de Verlichting’: het zijn spanningen in het proces van Verlichting en emancipatie zelf die uiteindelijk – de afgelopen pakweg 20 jaar – resulteren in tendensen die het proces van Verlichting ondermijnen.

Naast deze filosofisch-antropologische verklaring is het vervolgens *ook* zo dat de moderne mens, vooral door de dominantie van het (neo)liberalisme, steeds meer wordt aangesproken als ‘consument’ en niet als burger. De keuzes die traditioneel als politiek oordeel werden gearticuleerd, zijn in toenemende mate ook – of zelfs uitsluitend – als ‘consumentenkeuze’ te verwerklijken. Voorbeelden zijn ‘groene stroom’, of ‘natuurstroom’: het is niet meer de politiek die hiervoor kiest en via het (staats)energiebedrijf produceert en levert, maar burgers mogen/moeten als consument zelf een energiebedrijf en energievorm kiezen en zullen op die manier collectief de producenten en leveranciers ‘aansturen’. Hetzelfde geldt voor ziekenhuizen, verzekeringen, ‘providers’ van allerlei soort, enzovoorts.

De gedachte hierachter is een liberaalmarktvariant van de gedachte van de geslaagde emancipatie. Als burgers werkelijk geëmancipeerd zijn, hebben zij de ‘leiding’ van de overheid niet nodig. Sterker nog: volgens de (neo)liberalen is zulke leiding niet alleen overbodig, maar moet zij als ‘bevoogding’ en ‘betutteling’ worden afgewezen. De vrije markt zou daarvoor een garantie vormen. In hoeverre we deze (neo)liberale ideologie moeten onderschrijven, respectievelijk in hoeverre we gelukkig moeten zijn met de trend van verzelfstandigen, privatiseren en het vertalen van politieke keuzes in consumentenvoorkeuren, laat ik hier in het midden.

Feit is dat de overheid, als en in zoverre zij nog kan en wil ‘sturen’, hierdoor haar repertoire aan middelen zal moeten aanpassen en – paradoxaal genoeg – uitbreiden. Toezichhouders behoren bijvoorbeeld tot dit repertoire. Die houden zich niet bezig met de inhoud van de keuzes van ‘consumenten’, maar bewaken de concurrentieverhoudingen op het commerciële ‘speelveld’ (‘de markt’) waarop die keuzes gemaakt worden. Verder zijn er nog steeds inspecties, bijvoorbeeld voor onderwijs of voedselkwaliteit. Maar ook die beïnvloeden niet de individuele keuzes voor het ene of het andere ‘product’. De afgelopen jaren zien we ook dat de overheid steeds terughoudender is geworden met voorlichting – ook die wordt al gauw als ‘betuttelend’ ervaren.

Maar ook bij de periodiek terugkerende kwestie van vaccinatie tegen (acuut) dreigende ziektes – toch grotendeels een collectief belang – zien we hoezeer het gezag van de overheid wordt betwist vanuit individuele keuzes, rechten en overtuigingen (vgl. Dijkstra 2008). De hele term ‘overheidsbeïnvloeding’ heeft in (neo)liberale tijden eigenlijk al een negatieve bijklank. We krijgen er als het ware al vanzelf een onaangenaam gevoel bij – veel onaangener dan bij beïnvloeding door bijvoorbeeld reclame of media. Het heeft bijna de gevoelswaarde van ‘communisme’ zoals die term in de jaren vijftig werd gebruikt, vooral in de Verenigde Staten. Het heeft iets sinisters, alsof er een geheim plan tot manipulatie en wilsberoving achter zou zitten, of ‘een technocratische aanval op democratische kernwaarden’, zoals de RMO het formuleert in *De verleiding weerstaan* (RMO 2014, p. 17), en dat consument en markt het deugdzame alternatief daarvoor vormen. Terecht zegt overigens de RMO dat de overheid in deze neoliberale constellatie eigenlijk niet neutraal kan zijn: als zij zich afzijdig houdt, kan zij daarmee de indruk wekken in te stemmen met de ordening zoals krachten in samenleving of ‘markt’ die hebben gecreëerd (RMO 2014, p. 35).

Dit scheidt reële dilemma’s voor hedendaags bestuur. Neem het bekend geworden voorbeeld van voormalig burgemeester Bloomberg van New York, die de verkoop van frisdrank in kingsize bekertjes wilde verbieden vanuit zorg over de snelle toename van overgewicht, vooral bij jongeren. Dit is een klassiek doch bescheiden geval van nudging: de frisdrank blijft onbeperkt te koop, alleen (a) niet in de allergrootste maat en (b) de ‘medium’ size valt kleiner uit, nu de grootste maat minder groot is. Iedereen kan blijven slurpen; alleen de ‘keuzearchitectuur’ wordt veranderd. Zoals de voorstanders van nudging terecht zeggen: er is *altijd* een architectuur van die keuzes, een *default* optie (er is altijd *een* maat frisdrank ‘de middelste maat’). De nudger stelt alleen een andere default voor. Toch verbood de rechter de interventie van de burgemeester respectievelijk de gezondheidsdienst, omdat hier de grens tussen administratieve regulering en wetgeving zou zijn overschreden.² Er was met andere woorden sprake van paternalisme, namelijk een eigen afweging van het New Yorkse stadsbestuur met

2 New York State wide Coalition of Hispanic Chambers of Commerce v New York City Department of Health and Mental Hygiene; State of New York Court of Appeals, 26 juni 2014 (4-2 beslissing).

betrekking tot gezondheid die werd ‘opgelegd’ aan de burger (en de fastfoodketens).

Nudgen als ondersteuning van geëmancipeerd gedrag

Los van dit specifieke voorbeeld kunnen we ons in het algemeen afvragen in hoeverre nudging inderdaad paternalistisch is. Sunstein en Thaler, de bekendste theoretici in dit verband, noemen het zelf expliciet paternalisme, maar dan ‘een nieuwe vorm van paternalisme’, omdat die de ‘keuzevrijheid intact laat maar daarnaast burgers die kanten op stuurt die hun levens beter zullen maken *conform hun eigen inzichten*’ (Sunstein & Thaler 2008, p. 5; vgl. Sunstein 2013). Die gecursiveerde formulering geeft aan nudging een strekking die duidelijk maakt dat zij een correcte en gerechtvaardigde beleidsreactie zou kunnen zijn op het fenomeen van interactieve metaalmoetheid. Bij beide gaat het immers om personen die beschikken over het relevante inzicht en zelfs over de relevante wil, maar die alleen niet overgaan tot adequaat handelen. Nudging onthoudt zich dus terecht van pogingen tot discussie of overtuiging en richt zich alleen op het handelen. Het doet niet meer dan mensen helpen om te handelen in overeenstemming met hun eigen overtuigingen.

Mijn theorie houdt, toegegeven, in dat het hier moet gaan om *geëmancipeerde* overtuigingen. Dat is, zou je kunnen zeggen, nog een vorm van (klassiek) paternalisme. Anderzijds blijft het feit dat het ook bij zodanig gemotiveerde nudging mensen nog steeds geheel vrij staat om ongeëmancipeerd te handelen; alleen de keuzearchitectuur ‘nodigt hen uit’ om wel geëmancipeerd te handelen. Ikzelf zou overigens nog wel verder willen gaan. Ik meen dat tegenwoordig sowieso objecten en hun ‘choreografie’, ofwel keuzearchitectuur, mogen of zelfs moeten worden ingezet om ons in meer of minder dwingende mate ‘bij te staan’ om geëmancipeerd te blijven handelen. Ik denk dat we hier in zekere zin zelf om vragen. Omdat het geëmancipeerd handelen ons te zwaar begint te vallen, hebben we ondersteuning nodig vanuit de wereld van de objecten en hun ‘arrangement’. Het is niet onlogisch dat het openbaar bestuur zich geroepen voelt de *default* arrangementen zo in te richten dat wij beter tot handelen komen conform onze eigen emancipatoire inzichten (Van Oenen 2011, hfst. 6).

Kern van het RMO-advies *De verleiding weerstaan* is dat de overheid nudging moet inzetten, niet om 'duwtjes in de goede richting' te geven, want dat is paternalisme, maar om het vermogen van burgers te versterken 'om verleidingen te weerstaan die niet aansluiten bij hun eigen waarden en doelen' (RMO 2014, p. 49). Dat sluit aan bij mijn opvatting, in zoverre als ook de RMO meent dat nudges burgers moeten helpen te handelen overeenkomstig wat ze toch al inzien en voorhebben, alleen feitelijk niet, of niet consequent, *doen*. Ook hier dus: 'de last van het gedrag'. Alleen formuleert de RMO zijn opvatting nog nadrukkelijk in een traditioneel-ethisch discours van 'verleidingen' die inbreuk op 'autonomie' zouden maken. Anders dan de RMO denk ik niet dat het veel helpt wanneer nudges 'burgers aan het denken zetten' of dat 'de overheid hierin transparant is' (RMO 2014, p. 66). Wat nudges mijns inziens legitiem en zinvol kunnen en moeten doen is tweeledig. Ten eerste kunnen ze burgers herinneren aan wat ze al weten en zich voornemen, maar niet doen. Daarin functioneren nudges niet anders dan de tegenwoordig zo populaire *coaches*, die zich ook niet onderscheiden door betere kennis of een juister moreel oordeel, maar ons alleen aanmoedigen om te handelen overeenkomstig de waarden en doelen die we toch al, als geëmancipeerde personen, onderschrijven. Het gaat hier dus niet om 'interactie', maar eigenlijk alleen om bevestiging.

Ten tweede kunnen nudges heel materieel, door de vormgeving van object of omgeving, het handelen letterlijk 'in goede banen leiden'. Hier doen ze in feite juist het omgekeerde van wat de RMO aanbeveelt: ze maken het als het ware 'verleidelijk' om goed te handelen, en ze doen dat als het goed is op een manier die vanzelfsprekend aanvoelt en juist aan die ongereflecteerde vanzelfsprekendheid haar effectiviteit ontleent (vgl. Marres 2013). De bekende vlieg in de toiletput, die ook de RMO aanhaalt, is hier een voorbeeld van. Maar ook verkeersdrempels en rotondes, die ons als vanzelfsprekend langzamer en voorzichtiger laten rijden. Ook dat is geen probleem, zolang het gaat om handelen conform de waarden en doelen die we toch al, als geëmancipeerde personen, onderschrijven.

Laten we wel zijn: we worden allang massaal genudged, van supermarkt tot treinstation, van schoolbank tot bedrijfskantine, van televisieprogrammering tot Googlesearch. De enige vraag is hoe we die nudges kunnen of zelfs moeten inzetten om de doelen te bereiken

die we onszelf als geëmancipeerde mensen stellen. Dat criterium zou ik zelf noch liberaal noch paternalistisch noemen, maar verder ben ik het met Thaler en Sunstein (2008, p. 14) eens dat nudgen noch links noch rechts is, maar alleen een vorm van 'better governance' – een conclusie die liberalen en Foucault eendrachtig zullen verafschuwen, maar mijns inziens onontkoombaar en zelfs onbezwaarlijk is.

Literatuur

Berlin 1958

I. Berlin, 'Two concepts of liberty', in: id., *Four essays on liberty*, Oxford: Oxford University Press 1958.

Dijstelbloem 2008

H. Dijstelbloem, *Politiek vernieuwen*. Amsterdam: Van Gennep 2008.

Foucault 1975

M. Foucault, *Surveiller et punir*, Paris: Gallimard 1975.

Foucault 2004

M. Foucault, *Sécurité, territoire, population*, Paris: Gallimard/Seuil 2004.

Habermas 1961

J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Darmstadt: Luchterhand 1961.

Horkheimer & Adorno 1969 (1944)

M. Horkheimer, Th. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, Frankfurt am Main: Fischer 1969 (1949).

Marres 2013

N. Marres, *Material participation*, Aldershot: Ashgate 2013.

Van Oenen 2012

G. van Oenen, 'Geslaagde emancipatie als probleem voor de politiek', *Justitiële Verkenningen*, (38) 5 2012, p. 84-93.

Van Oenen 2011

G. van Oenen, *Nu even niet! Over de interpassieve samenleving*, Amsterdam: Van Gennep 2011.

RMO 2014

RMO, *De verleiding weerstaan. Grenzen aan beïnvloeding van gedrag door de overheid*, Den Haag 2014.

Thaler & Sunstein 2008

R.H. Thaler & C.R. Sunstein, *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness*, New Haven: Yale University Press 2008.

Sunstein 2013

C. Sunstein, 'It's for your own good!', *New York Review of Books*, March 7 2013.

WRR 2012

WRR, *Waarden, normen en de last van het gedrag*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2012.

Gedragbeïnvloeding via voeding

Enkele toepassingen besproken

*A. Zaalberg**

Dat gedrag, ook crimineel gedrag, voor een belangrijk deel verklaard kan worden door kenmerken van de psychosociale omgeving, is nog steeds een dominante opvatting binnen menswetenschappen, en binnen de criminologie wel heel in het bijzonder. Dat is niet zonder reden. Zo laten bijvoorbeeld Eisner (2001) en Pinker (2011) aan de hand van historisch onderzoek zien dat levensdelicten in onze westerse samenleving vooral de laatste 600 jaar dramatisch – in sommige landen met een factor 50 – zijn afgenomen. Zij schrijven deze afname toe aan een civilisatieproces waarin zelfcontrole een steeds prominenter plaats inneemt en waarin de staat een steeds belangrijker regulerende rol op zich neemt. Niet alleen de geweldscriminaliteit is afgenomen als uitvloeisel van dit civilisatieproces, ook de reactie van de samenleving op grensoverschrijdend gedrag is steeds milder geworden (Pinker 2011): openbare, wreed uitgevoerde executies zijn de afgelopen eeuwen geleidelijk uit het straatbeeld verdwenen. Vooral in de afgelopen eeuw is de doodstraf in steeds meer landen afgeschaft. Toch doet deze te eenzijdige, vanuit de psychosociale omgeving beschreven verklaring onvoldoende recht aan de complexiteit van gedrag. De belangstelling voor alternatieve en aanvullende, vooral biologische verklaringen van gedrag is de laatste decennia sterk toegenomen. Terwijl criminoloog Wouter Buikhuisen (zie Buikhuisen 1979) in de jaren zeventig nog werd weggezet als een naoorlogse dokter Mengele, mocht Dick Swaab (2012) zich recentelijk met zijn bestseller *Wij zijn ons brein* in positieve belangstelling verheugen. Swaab verklaart ons gedrag vanuit het functioneren van de hersenen, met daarbij een sterke nadruk op de vroege ontwikkeling van het brein. Dat mensen naast sociale ook biologische wezens zijn, wordt inmiddels in steeds

* Ap Zaalberg MSc is als onderzoeker verbonden aan het WODC. Hij doet promotieonderzoek naar enerzijds de relatie tussen voeding en gedrag bij justitiabelen, en anderzijds de relatie tussen neurotoxische stoffen en crimineel gedrag.

brede kring aanvaard. Mede door sterk verbeterde onderzoekstechnieken is het nu mogelijk om biologische factoren die mogelijk een relatie hebben met gedrag goed te onderzoeken. Zo zijn er verfijndere technieken om allerlei stoffen in het lichaam te bepalen en dragen moderne scantechnieken zoals fMRI bij aan een beter begrip van onderliggende biologische processen die een rol spelen bij gedrag. In deze bijdrage wordt de mogelijke invloed van voedsel op gedrag besproken. Er komen vragen aan de orde als: heeft een tekort aan voedingsstoffen invloed op ons gedrag? In extremo: wat doet ondervoeding en honger met ons? Hebben verschillende dieetpatronen verschillende effecten op gedrag? Als ons dieet verandert, verandert ons gedrag dan ook?

Een tweetal voedingsstoffen dat in de achterliggende jaren regelmatig wordt genoemd in relatie tot gedrag wordt als voorbeeld uitgelicht: de –gezonde– visvetten (de zogenoemde omega-3-vetten) en suiker.

Groente en fruit versus gemaksvuedsel

Via de media worden we aangemoedigd een gezonde leefstijl te volgen: niet te veel, niet te vet, twee ons groente, twee stuks fruit per dag, twee keer per week vis. Het RIVM heeft becijferd dat de levensverwachting met ongeveer 1,2 jaar zou stijgen en dat het jaarlijks aantal sterfgevallen ongeveer met 7.000 zou afnemen wanneer we dit advies collectief zouden opvolgen (Büchner e.a. 2007). Of zo'n gezonder eetpatroon ook invloed heeft op gedrag is minder duidelijk. Toch wijzen een aantal recente studies wel in die richting. Er is het nodige aan onderzoek verricht rond individuele voedingsstoffen. Vooral als het om stoffen gaat waar we maar weinig van nodig hebben – de zogenoemde micronutriënten – kunnen we de mogelijke effecten onderzoeken in een experimentele opzet, waarbij de inname vergeleken wordt met een placebo. Voor het bestuderen van voedingspatronen is het niet mogelijk deze gouden standaard van onderzoek te gebruiken. Als een second best wordt daarbij vaak het model van de prospectieve cohortstudie gebruikt. Vooral in de laatste twee decennia is deze onderzoeksmethode sterk in zwang geraakt. Prospectieve cohortstudies ontleen hun kracht aan hun omvang – vaak gaat het om vele duizenden deelnemers – en hun goede statistische controle. Omdat deelnemers langdurig worden gevolgd, is er gelegenheid een groot

aantal achtergrondvariabelen te bepalen en mee te nemen in de analyses. Ook het feit dat blootstelling (bijvoorbeeld een bepaald voedingspatroon) en effect (een gezondheids- of een gedragseffect) elkaar in de tijd opvolgen, is een sterk punt van het design. Een fundamentele beperking blijft echter de onmogelijkheid om onbekende confounding – ‘verstremming’ – uit te sluiten. Strikt genomen kunnen op basis van prospectieve cohortstudies geen betrouwbare uitspraken gedaan worden over oorzaak en gevolg.

In Nederland loopt al enige tijd de Rotterdamse *Generation R*-studie (Jaddoe e.a. 2006). Een grote groep kinderen wordt hier langdurig gevolgd vanaf voor de geboorte tot in de volwassenheid. Ook voedingspatronen bij ouders en kinderen worden meegenomen in een aantal deelstudies. Zowel de ontwikkeling van gezondheid als gedragsaspecten worden onderzocht. Deze studie heeft inmiddels al een groot aantal bevindingen opgeleverd.¹ In één van de deelstudies werden aanwijzingen gevonden voor een relatie tussen het gebruik van foliumzuur tijdens de zwangerschap en een verminderde kans op emotionele en gedragsproblemen bij kinderen (Steenweg-de Graaf e.a. 2012).

In een recente metastudie onderzochten Lai e.a. (2014) of een gezond eetpatroon dat gekenmerkt wordt door veel groenten, fruit, noten en vis, in vergelijking met een meer traditioneel westers dieet (met de nadruk op aardappelen, groente en vlees) geassocieerd is met het vóórkomen van depressies. Dit blijkt inderdaad het geval: gezonder eten verkleint de kans op depressie, al is het effect niet heel groot. Momenteel lopen er, naast de bovengenoemde *Generation R*-studie, wereldwijd een aantal grote vergelijkbare prospectieve cohortstudies. Ook in deze studies wordt vaak gekeken naar eetpatronen. In de Engelse ALSPAC² werd het effect van een drietal patronen met elkaar vergeleken: junk food, traditioneel eetpatroon en gezondheidsbewust eetpatroon. De onderzoekers (Feinstein e.a. 2008) vonden dat junk food een negatieve en een gezondheidsbewust patroon een positieve relatie heeft met schoolprestaties op de basisschool. In dezelfde ALSPAC werd ook een vergelijkbaar – zij het klein – effect gevonden op intelligentie (Northstone e.a. 2011). Uitkomsten van een grote prospectieve cohortstudie uit Australië (de Raine study) suggereren dat een ongezond voedingspatroon in de eerste levensjaren geassocieerd is

1 Zie voor een overzicht de website www.generationr.nl.

2 Avon Longitudinal Study of Parents and Children.

met probleemgedrag tijdens de pubertijd (Oddy e.a. 2009) en dat ook de kans om ADHD te ontwikkelen fors hoger is bij een dergelijk dieet (Howard e.a. 2010).

Suiker

Er zijn weinig voedingsstoffen die zo beladen zijn als suiker: het maakt dik, kinderen worden er druk van en het zou agressie in de hand werken als je er te veel van gebruikt – althans zo luiden de ideeën. Bij deze controversiële voedingsstof wordt hier wat langer stilgestaan.

Dat suiker bijdraagt aan overgewicht lijkt voor de hand te liggen, maar er is slechts één gecontroleerde (Nederlandse) studie die dit werkelijk lijkt aan te tonen. De Ruyter e.a. (2012) lieten recent zien dat, in vergelijking met suikervrije frisdrank, een dagelijks blikje suikerhoudende frisdrank kinderen in anderhalf jaar tijd ongeveer een kilo zwaarder maakt. Er is wel veel ondersteunend bewijs voor het dik makende effect van suiker, maar het onderzoek van De Ruyter is de enige studie die volgens de ‘gouden standaard’ – gerandomiseerd, dubbelblind en placebogecontroleerd – is uitgevoerd.

Voor wat betreft het gedragsbeïnvloedende effect van suiker is het wetenschappelijke bewijs een stuk complexer. Voor het idee dat suiker druk en agressief maakt lijkt geen duidelijk bewijs te bestaan. In een al wat oudere metastudie van Wolraich e.a. (1995) werd geconcludeerd dat suiker geen of nauwelijks effect heeft op gedrag bij kinderen. De onderzoekers bundelden de resultaten van een groot aantal experimentele studies.

Ook de studies van de Amerikaanse criminoloog Schoenthaler, eind vorige eeuw (Schoenthaler 1982, 1983), waarin gedetineerden geraffineerde suiker werd onthouden in een poging hun agressie te beteugelen, bieden geen uitsluitsel. Schoenthaler gaf gedetineerden als alternatief onder meer vers fruitsap, maar ook groentesnacks en andere gezonde producten. Het is niet waarschijnlijk dat de gedragsverbetering die hij waarnam – minder agressie-incidenten – was toe te schrijven aan minder suiker. De suiker in het fruitsap compenseerde immers dit ‘gemis’. Ook waren Schoenthalers vroegere studies niet geblindeerd: zowel gedetineerden als personeel wisten van de interventie, zodat (positieve) verwachtingen een rol gespeeld kunnen hebben.

Wel bestaan er een aantal observationele studies die juist wel een effect suggereren. Lien e.a. (2006) bijvoorbeeld vonden – ook na correctie voor een groot aantal mogelijk versturende factoren – dat een hoge frisdrankconsumptie bij Scandinavische adolescenten sterk geassocieerd was met psychische klachten en grensoverschrijdend gedrag. Een recente Amerikaanse studie (Solnick & Hemenway 2011) suggereerde een sterke dosisafhankelijke relatie tussen frisdrankconsumptie enerzijds, en wapenbezit en relationeel geweld bij middelbare scholieren anderzijds. In een Engelse retrospectieve studie van Moore e.a. (2009) rapporteerden volwassen mannen die met justitie in contact waren geweest, een grotere suikerinname tijdens hun jeugd dan mannen zonder justitiecontacten.

Een beperking van observationele studies is dat er altijd confounding kan plaatsvinden met niet gemeten factoren. Ook de richting van de causaliteit is niet vanzelfsprekend: het is niet ondenkbaar dat agressieve mensen een voorkeur hebben voor zoet eten. In dat geval zou de causaliteit precies omgekeerd liggen. Dat suikerconsumptie agressie in de hand zou werken wordt dus weliswaar door een aantal observationele studies gesuggereerd, maar experimenteel bewijs ontbreekt.

Suiker essentieel?

Er is een andere onderzoekslijn die suiker in een geheel ander daglicht plaatst. Volgens onderzoekers in dit domein is suiker juist essentieel voor een optimaal functioneren van het brein en dan in het bijzonder de bij impulscontrole betrokken frontale cortex. Achterliggende gedachte is dat de hersenen voor hun energievoorziening vrijwel geheel afhankelijk zijn van glucose (de belangrijkste suiker in ons systeem) in het bloed. De hersenen hebben geen voorraad die aangesproken kan worden zoals spieren dat kunnen. Hersenen zijn daarentegen wel echte grootverbruikers van energie: ondanks dat slechts 5% van ons lichaam uit hersenen bestaat, wordt hier 25% van onze energie verbruikt. Een lage glucosespiegel heeft dan ook direct effect op onze executieve functies, zoals ons vermogen om impulsen te controleren. In een groot aantal experimenten is dit ook gedemonstreerd. In een uitgebreid overzichtsartikel met de pakkende titel *The physiology of willpower* beschrijven Gailliot en Baumeister (2007) een aantal van deze experimenten. Een wel heel bijzonder experiment werd door West en Willis (1997) uitgevoerd. In een (placebo)gecontroleerde stu-

die lieten zij zien dat nicotinepleisters goed helpen bij het stoppen met roken (in vergelijking met een 'nep'-pleister), maar dat ieder uur een suikertablet opzuigen hetzelfde effect geeft. En dat terwijl er bij het gebruik van nicotinepleisters geen ontwenningverschijnselen optraden, maar wél bij het opzuigen van een suikertablet. Volgens de onderzoekers konden de proefpersonen in de suikerconditie op eigen kracht hun impuls om weer te gaan roken goed beheersen omdat de energievoorziening van de hersenen optimaal was.

Binnen dit hierboven beschreven domein hebben onderzoekers ook geprobeerd gestoorde impulscontrole te verklaren. Het startpunt van deze onderzoeklijn was een onderzoek van de Amerikaanse antropoloog Bolton (zie Bolton 1973, 1976).

Bolton observeerde een hoog niveau van impulsieve agressie bij Qolla indianen in Peru. Deze indianenstam wordt door antropologen wel omschreven als 'the meanest and most unlikeable people on earth'. Onderlinge agressie wordt binnen deze cultuur niet getolereerd, maar komt veel voor. Daders zijn meestal niet trots op hun gedrag en voelen zich vaak schuldig na incidenten. Bolton vermoedde dat deze agressie niet cultureel bepaald was, maar wellicht een fysiologische oorzaak had. Hij onderzocht de glucosebloedspiegels van een groot aantal indianen. Hij vond dat agressie-incidenten voor het overgrote deel voor rekening kwamen van een groep die lijdt aan milde³ hypoglycemie. Deze medische term behoeft enige uitleg.

Onze glucosespiegel in het bloed is 's ochtends laag en gaat stijgen wanneer we koolhydraatrijk voedsel eten (bijvoorbeeld brood, pasta of suiker). Als deze spiegel te hoog dreigt te worden zorgt het hormoon *insuline* ervoor dat glucose aan het bloed wordt onttrokken en opgeslagen in de spieren en de lever als *glycogeen*, onze energievoorraad. Als we energie nodig hebben, maakt het hormoon *glucagon* glucose vrij uit deze voorraad. Bij gezonde mensen werkt dit regelsysteem adequaat: de glucosespiegel zal nooit te laag en nooit te hoog zijn. Bij sommige mensen werkt dit regelsysteem niet optimaal: de laagste glucosespiegel is dan regelmatig lager dan bij gezonde mensen. Een te lage glucosespiegel wordt hypoglycemie genoemd. Volgens de hypoglycemie-hypothese wordt impulscontrole sterk belemmerd bij milde hypoglycemie. Ook kan het voorkomen dat het stijgen van de glucose-

3 *Ernstige* hypoglycemie is een toestandsbeeld dat niet gepaard gaat met agressie. Het is een complicatie die voor kan komen in het kader van diabetes.

spiegel wanneer dit gewenst is te langzaam verloopt, en ook dit kan leiden tot beperkingen bij de impulscontrole.

Na Bolton hebben diverse onderzoekers geprobeerd aan te tonen dat milde hypoglycemie vaker voorkomt bij impulsieve geweldplegers. Benton en collega's (Benton e.a. 1982) en met name Virkkunen en collega's (Virkkunen e.a. 1982, 1983, 1986, 1989) vonden deze relatie in onderzoek bij geweldplegers. Recent vonden Virkkunen e.a. (2007, 2009) dat het onvermogen om glucose vrij te maken recidive bij ernstig geweld kan voorspellen. Binnen de groep ernstige geweldplegers die zij onderzochten, konden zij met 85% zekerheid voorspellen wie wel en wie niet recidiveerden over een periode van acht jaar.

Recent vonden Bushman en collega's (Bushman e.a. 2014) dat lage glucosespiegels bij gehuwden geassocieerd zijn met vijandigheid en agressieve tendensen tussen echtelieden.

Een voorzichtige conclusie aangaande suiker zou kunnen zijn: overmatige consumptie maakt waarschijnlijk dik maar heeft geen aantoonbaar negatief effect op gedrag. Sterker: suiker kan bijdragen aan een goede glucosespiegel in het bloed waar de hersenen van profiteren. Een afwijkend suikermetabolisme zou wel een relatie met grensoverschrijdend gedrag kunnen hebben.

Tekorten: voedselonzekerheid en honger

Onvoldoende toegang hebben tot voldoende en gezond voedsel heeft mogelijk een negatief effect op gedrag. Dit fenomeen, dat in de Engelstalige literatuur met *food insecurity* wordt aangeduid, kan mild zijn – bijvoorbeeld niet altijd gezond voedsel ter beschikking hebben – of ernstig – periodes waarin maaltijden, soms meer dan een etmaal, worden overgeslagen. Er is dan tijdelijk sprake van honger. Food insecurity werd door De Bakker (2010) vertaald met *voedselonzekerheid*.

Voedselonzekerheid kan te maken hebben met geldproblemen van opvoeders, maar ook met onvermogen, door bijvoorbeeld eigen psychiatrische problematiek. Dat voedselonzekerheid een causale relatie heeft met gedragsproblemen is niet geheel zeker, het is immers niet mogelijk om deze toestand in een experimentele context te onderzoeken. Toch zijn er wel aanwijzingen dat negatieve effecten bestaan. Zo lieten Kleinman e.a. (1998) in een observationele studie met schoolkinderen in de VS zien dat onvoldoende toegang tot gezond

voedsel sterk geassocieerd is met problemen op tal van gebieden (schoolprestaties, emotionele problemen en gedragsproblemen). Vooral angst en agressie zouden een relatie hebben met *food insecurity*. Volgens Kleinman e.a. zou de relatie ‘dosisafhankelijk’ zijn: hoe ernstiger de voedselonzekeerheid, hoe ernstiger de problemen. De Bakker (2010) deed in Nederland onderzoek bij jeugdigen. Zij vergeleek mbo-leerlingen met pupillen uit een justitiële jeugdinstelling (JJI). JJI-pupillen rapporteerden vaker voedselonzekeerheid in hun voorgeschiedenis. Hoekstra en Dijkstra (2013) vonden hetzelfde in een andere jeugdinstelling. De bevindingen van Kleinman e.a., De Bakker en Hoekstra & Dijkstra zijn opmerkelijk omdat het jeugdigen betrof uit welvarende landen. In derdewereldlanden is voedselonzekeerheid een meer algemeen verschijnsel. Al eerder deden Galler e.a. (1983) onderzoek bij scholieren op Barbados. Ook zij vonden tal van negatieve effecten op het gedrag als gevolg van voedselonzekeerheid. Deze onderzoekers volgden hun onderzoeksgroep langdurig. Effecten van voedselonzekeerheid tijdens de jeugd leken te persisteren tot diep in de volwassenheid (Galler e.a. 1989, 2012, 2013). Deze effecten bleven aanwezig wanneer er werd gecorrigeerd voor sociaal economische status.

Een enkele maal doet zich een situatie voor waarin effecten van honger bestudeerd kunnen worden in een ‘natuurlijk experiment’. Een hongerperiode die als natuurlijk experiment goed bestudeerd is, is de Nederlandse hongerwinter. Deze periode was vrij scherp afgebakend in tijd en in plaats, zodat de groep die blootgesteld was, goed vergeleken kon worden met een niet blootgestelde groep. Effecten zijn vastgesteld bij mensen die kort na de bevrijding zijn geboren. Vooral de groep waarvan de moeder zich in het eerste deel van de zwangerschap bevond ten tijde van de hongerwinter, lijkt negatieve effecten te hebben ondervonden. Deze effecten behelzen tal van somatische effecten, maar ook effecten op gedrag, zoals een verhoogde kans op latere schizofrenie. Een ander waargenomen gedragseffect is een vrij sterke toename van het aantal mannen met een antisociale persoonlijkheidsstoornis in de blootgestelde groep (Neugebauer e.a. 1999). Ook andere hongerstudies laten – duurzame – gedragseffecten zien (St. Clair e.a. 2005; Neugebauer 2005).

Interventies met voedingsstoffen

De meeste overtuigende methode om een causaal verband tussen voedingsstoffen en gedrag te vinden is het experiment. In het ideale geval zijn dergelijke studies gerandomiseerd, dubbelblind en placebogecontroleerd. Alleen in het geval van individuele voedingsstoffen of combinaties van voedingsstoffen die in een supplement worden aangeboden is dit haalbaar. Andere, minder stringente onderzoeksdesigns worden ingezet om het effect van bijvoorbeeld een dieet te kunnen bepalen.

Studies met supplementen

Een voorbeeld van een voedingsstof die in relatie tot gedrag volgens de ‘gouden standaard’ – gerandomiseerd, dubbelblind, placebogecontroleerd – is onderzocht, is zink. Dit micronutriënt komt voor in enkele honderden enzymen in het lichaam. Een tekort aan deze stof is in verband gebracht met een aantal aandoeningen, waaronder ADHD bij kinderen en depressie bij volwassenen. In een Iraanse (Akhondzadeh e.a. 2004) en een Turkse studie (Bilici e.a. 2005) bleek dat bij toediening van een zinksupplement de symptomen bij kinderen met ADHD aanzienlijk afnamen. Een recente Amerikaanse studie (Arnold e.a. 2011) liet slechts een beperkt effect zien. Daarnaast is een aantal kleine zinkstudies uitgevoerd bij volwassenen met een depressie. Ook hier worden positieve effecten gerapporteerd (Nowak e.a. 2003; Sawada & Sokoi 2010). Een ander micronutriënt dat experimenteel is onderzocht, is magnesium. Een klein aantal experimentele studies suggereert een positief effect op gedrag bij kinderen met ADHD en autistische stoornissen (Mousain-Bosc e.a. 2006).

Ook zijn er onderzoeken uitgevoerd met een meer complexe samenstelling, zoals multivitaminen/minerale preparaten en visvetzuren. Vooral de visvetzuren – de zogenoemde omega-3-vetzuren – zijn frequent bestudeerd en bij tal van mentale aandoeningen en gedragsproblemen ingezet. In veel van deze studies werd bekeken of omega-3-vetzuren een stemmingverbeterend effect hebben. Het blijkt dat alleen studies met mensen die aan een echte depressie lijden, effecten laten zien (Schachter e.a. 2005). Bij gezonde mensen en mensen met milde depressieve klachten heeft behandeling met omega-3-vetzuren geen effect. Deze vetzuren zijn, met wisselend succes, ook ingezet als aanvullende behandeling bij ADHD, autistische stoornissen en schizofre-

nie (Zaalberg 2012). In een vrij recent onderzoek onder jonge patiënten die een eerste psychose doormaakten, lijken omega-3-vetzuren bij te dragen aan het voorkómen van een volgende psychose (Amminger e.a. 2010).

In relatie tot agressie blijken deze vetzuren eveneens een effect te hebben, zo wijzen verschillende studies uit (zie o.a. Benton 2007). Dit effect doet zich niet alleen voor bij agressieve personen, maar ook bij mensen met een gemiddeld agressieniveau.

Omega-3-vetzuren zijn experimenteel ingezet om agressieve tendensen bij gedetineerden te laten afnemen. Daarnaast heeft Schoenthaler in de VS al in de jaren tachtig en negentig geëxperimenteerd met multivitaminen bij zowel jeugdige als volwassen gedetineerden. Hij rapporteerde een afname van agressie en wangedrag bij gedetineerden die deze supplementen kregen. Ook onderzocht hij het effect van deze preparaten bij scholieren met een hoog niveau van agressie en ook daar vond hij effecten. Schoenthalers studies zijn evenwel van een matig niveau, ook al zijn de latere studies over het algemeen beter uitgevoerd (Schoenthaler e.a. 1997; Schoenthaler & Bier 2000).

In een tweetal studies werden zowel vitaminen en mineralen als omega-3-vetzuren ingezet. Gesch e.a. (2002) onderzochten het effect van deze stoffen bij Engelse jongvolwassen gedetineerden. In vergelijking met een placebogroep nam het aantal geregistreerde incidenten, vooral fysieke agressie en bedreigingen, met ruim een kwart af in de experimentele groep. Recent werd dit onderzoek gerepliceerd door Zaalberg e.a. (2010) in het Nederlandse gevangeniswezen. 221 jongvolwassen gedetineerden kregen gedurende drie maanden voedingssupplementen die net als in de Engelse studie vitaminen, mineralen en omega-3-vetzuren bevatten. De dosering omega-3-vetzuren was hoger dan in de Engelse studie. Het verschil in aantal incidenten, vooral de ernstiger incidenten, was groter dan in de Engelse studie. Het aantal ernstige incidenten halveerde ongeveer in de experimentele conditie. Opmerkelijk echter was dat agressiebepalingen met vragenlijsten geen significante effecten lieten zien. Ook kon er geen effect worden vastgesteld op psychische klachten.

Interventies met maaltijden

De mogelijke effecten van gezonde maaltijden zijn veelvuldig onderzocht. Het experimentele design van dergelijke studies is minder strin-

gent dan de gouden standaard van onderzoek, een quasi-experimenteel design is vaak het hoogst haalbare. Vooral schoolmaaltijden, vaak lunches, zijn onderzocht. Kristjansson e.a. (2006) concludeerden in een Campbell review dat effecten vooral kunnen worden vastgesteld bij kinderen in achterstandssituaties, zoals in derdewereldlanden. Meestal wordt in dergelijke studies gekeken naar schoolprestaties, maar ook naar fysieke gezondheid.

Ook de in Nederland welbekende schoollunches van de Britse tv-kok Jamie Oliver zijn onderzocht (Belot & James 2011). Ook in deze studie werden effecten op leerprestaties vastgesteld. Een andere uitkomst was een afname van schoolverzuim.

Een bijzondere studie met maaltijden is de nog steeds lopende Mauritiusstudie (Raine e.a. 2010). In deze studie worden inwoners van Mauritius (een eiland in de Indische Oceaan) gevolgd die in hun kleuterjaren gedurende een jaar gezonde schoolmaaltijden kregen. Vooral kinderen die ten tijde van deze interventie ondervoedingsverschijnselen vertoonden, leken te profiteren. Op latere leeftijd vertoonden ze minder probleemgedrag en hadden ze een betere mentale gezondheid in vergelijking met kinderen uit een controlegroep. Ook op meer gevorderde leeftijd (jongvolwassenheid) werden nog opmerkelijke effecten vastgesteld: jongvolwassenen uit de experimentele conditie rapporteerden zelf significant minder delinquent gedrag en ook het aantal geregistreerde justitiecontacten was lager.

Discussie

Vastgesteld kan worden dat gedrag bij mensen niet exclusief verklaard kan worden vanuit de psychosociale omgeving. Pogingen om gedrag aanvullend te verklaren vanuit de biologie van de mens lijken vruchtbaar. Hierboven werd één zo'n biologische invalshoek belicht: die van de mogelijke invloed van voedingsstoffen.

Zo is er volop observationeel bewijs dat associaties laat zien tussen (de inname van) voedingsstoffen en gedrag. Aanvullend experimenteel bewijs suggereert dat een aantal van deze relaties ook causaal is. Onze kennis van de invloed van individuele voedingsstoffen op gedrag verschilt echter sterk per stof. Enkele stoffen lijken echter op de drempel van toepassing te staan. Sterk in belangstelling staan in dit kader de omega-3-vetzuren (de gezonde visvetten). Niet alleen vanwege hun

gezondheidseffecten (Simopoulos 1999; Hornstra 2003), maar ook vanwege hun potentieel voor gedragsverandering. Gewezen werd op mogelijke toepassingen, zoals bij de behandeling van depressies en (impulsieve) agressie. Een aantrekkelijk aspect van behandeling met voedingsstoffen is dat deze niet concurreren met gangbare behandelingen, maar aanvullend hierop zijn. Zo is het goed mogelijk om voedingsinterventies te combineren met farmacotherapie (bij depressies en psychosen) of cognitieve gedragstherapie (bijvoorbeeld agressieregulatietherapie). Bijkomende praktische voordelen zijn het (vrijwel) ontbreken van neveneffecten, de lage kosten en het vrijwel ontbreken van contra-indicaties.

Op dit moment wordt bezien of suppletie met vitaminen, mineralen en omega-3-vetzuren doorontwikkeld kan worden als gedragsinterventie binnen het gevangeniswezen. Actuele agressie, of agressie in de voorgeschiedenis is dan de indicatie voor een dergelijke aanvullende behandeling.

Gewezen werd ook op een nieuwe trend in voedingsonderzoek: die van het mogelijke effect van voedings *patronen* op gedrag. Tot nog toe werd dit onderzoek vooral uitgevoerd bij jeugdigen. De gevonden effecten zijn over het algemeen vrij klein. Het gaat dan vooral om kleine verbeteringen in intelligentie, schoolprestaties en soms ook externaliserend gedrag. Toch moeten kleine effecten niet worden onderschat. Wanneer deze op populatieniveau worden bereikt, is de invloed op de extremen binnen die populatie vaak aanzienlijk (Bellinger 2007). Zo leidt een gemiddelde stijging met 1,5 IQ punten binnen een populatie – wat overeenkomt met een bescheiden effectomvang van 0,1 – tot een afname van 26% van het aantal mensen met een verstandelijke beperking ($IQ < 70$).

Dit laatste pleit ervoor om voedingsinterventies niet alleen te ontwikkelen voor specifieke doelgroepen, maar ook om te onderzoeken of het zin heeft voedingsbeleid breder te ontwikkelen voor grotere populaties, zoals jeugdigen of gedetineerdenpopulaties.

In deze bijdrage werd wat uitgebreider stilgestaan bij suiker. Er werd op gewezen dat deze stof, in weerwil van wat breed wordt vermoed, bij gezonde mensen niet bijdraagt aan agressie en ander ongewenst gedrag. Er liggen dan ook geen 'suikerinterventies' in het verschiet. Die zouden vrijwel zeker geen effect sorteren.

Wel lijkt de bestudering van het glucosemetabolisme, en vooral de stoornissen hierin, een mogelijkheid te bieden bij het voorspellen van

recidive bij ernstig agressief gedrag (Virkkunen 2009). Er zijn overigens meer stoffen die toekomstig gedrag lijken te voorspellen. Zo lieten Sublette e.a. (2006) zien dat recidive bij suïcidaal gedrag vrij sterk geassocieerd is met de hoeveelheid docosahexanoenzuur (DHA, een omega-3-vetzuur) in het bloed van patiënten die al eerder een suïcidepoging deden. Zeer recent lieten Roaldset en collega's (Roaldset e.a. 2014) zien dat suïcidaal gedrag zeer betrouwbaar kan worden voorspeld wanneer risicotaxatievragenlijsten worden aangevuld met gegevens uit het bloedbeeld (in casu het triglyceridegehalte⁴).

Voorts is in deze bijdrage gewezen op duurzame negatieve effecten van ondervoeding en honger op gedrag.

Het hierboven geschetste beeld biedt slechts een voorlopig beeld.

Brede toepassing van deze kennis ligt in de toekomst. Veel onderzoek naar bijvoorbeeld de onderliggende biologische mechanismen en interacties tussen voedingsstoffen zal nog moeten plaatsvinden.

Ook nieuwe, opwindende biologische invalshoeken dienen zich aan.

Zo neemt bijvoorbeeld onze kennis van de invloed van ons microbioom (onze bacteriën, virussen, schimmels en andere organismen) op onze gezondheid, maar ook ons gedrag snel toe. Er zijn al enkele onderzoeken uitgevoerd die laten zien dat manipulatie van dit microbioom van invloed is op gedrag (Montiel-Castro e.a. 2013; Tellich e.a. 2013; Collins e.a. 2013). Bacteriën als gedragstherapeutikum ... Toekomstmuziek?

⁴ Het triglyceridegehalte is een maat voor de hoeveelheid vet in het bloed. Het wordt door artsen vaak samen met het cholesterolgehalte routinematig bepaald om het risico op o.a. hart- en vaatziekten te kunnen inschatten.

Literatuur⁵

Akhondzadeh e.a. 2004

S. Akhondzadeh, M-Z Mohammadi & M. Khademi, 'Zinc sulfate as an adjunct to methylphenidate for the treatment of attention deficit hyperactivity disorder in children: A double blind and randomized trial', *BMC Psychiatry* 4(9) 2004.

Amminger e.a. 2010

G.P. Amminger, M.R. Schäfer, K. Papageorgiou, C.M. Klier, e.a., 'Long-Chain ω -3 Fatty Acids for Indicated Prevention of Psychotic Disorders – A Randomized, Placebo-Controlled Trial', *Archives of General Psychiatry* (67) 2009, p. 146-154.

De Bakker 2010

W. de Bakker, *Voedselonzekerheid bij jongeren*, MSc thesis criminologie. Universiteit Leiden 2010.

Belot & James 2011

M. Belot & J. James, 'Healthy school meals and educational outcomes', *Journal of Health Economics* (30) 2011, p. 489-504.

Benton 2007

D. Benton, 'The impact of diet on anti-social, violent and criminal behaviour', *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* (31) 2007, p. 752-774.

Bolton 1973

R. Bolton, 'Aggression and Hypoglycemia among the Qolla: A Study in Psychobiological Anthropology', *Ethnology* (12) 1973, p. 227-257.

Büchner e.a. 2007

F.L. Büchner, J. Hoekstra, S.W. van den Berg, F. Wieleman e.a., *Kwantificeren van de gezondheidseffecten van voeding. RIVM rapport 350080001*, Bilthoven: RIVM 2007.

Buikhuisen 1997

W. Buikhuisen, *Kriminologie in biosociaal perspectief*, Leiden: Oratie Rijksuniversiteit, 1979.

Eisner 2001

M. Eisner, 'Modernization, self-control and lethal violence', *British Journal of Criminology* (41) 2001, p. 618-638.

Feinstein e.a. 2008

L. Feinstein, R. Sabates, A. Sorhaindo, I. Rogers e.a., 'Dietary patterns related to attainment in school: the importance of early eating patterns', *Epidemiology and Community Health* (62) 2008, p. 734-740.

5 Dit is een verkorte lijst, niet alle in het artikel aangehaalde literatuur is vermeld. De volledige literatuurlijst is op te vragen bij de redactie van *Justitiële verkenningen*.

Gailliot & Baumeister 2007

M.T. Gailliot & R.F. Baumeister, 'The physiology of willpower: Linking blood glucose to self-control', *Personality and Social Psychology Reviews* (11) 2007, p. 303-327.

Galler e.a. 2013

J.R. Galler, C.P. Bryce, M.L. Zochlin, D.P. Waber e.a., 'Malnutrition in the first year of life and personality at age 40', *The Journal of Child Psychology and Psychiatry* (54) 2013, p. 911-919.

Gesch e.a. 2002

C.B. Gesch, S.M. Hammond, S.E. Hampson, A. Eves e.a., 'Influence of supplementary vitamins, minerals and essential fatty acids on the antisocial behaviour of young adult prisoners', *British Journal of Psychiatry* (181) p. 22-28.

Jaddoe e.a. 2006

V.W.V. Jaddoe, J.P. Mackenbach, H.A. Moll, E.A.P. Steegers e.a., 'The Generation R study: Design and cohort profile', *European Journal of Epidemiology* (21) 2006, p. 475-484.

Kleinman e.a. 1998

R.E. Kleinman, J.M. Murphy, M. Little, M. Pagano e.a., 'Hunger in children in the United States: Potential behavioral and emotional correlates', *Pediatrics* (101) 1998, e3.

Moore e.a. 2009

S.C. Moore, L.M. Carter & S.H.M. van Goozen, 'Confectionery consumption in childhood and adult violence', *British Journal of Psychiatry* (195) 2009, p. 366-367.

Mousain-Bosc e.a. 2006

M. Mousain-Bosc, M. Roche, A. Polge, D. Pradal-Prat e.a. 'Improvement of neurobehavioral disorders in children supplemented with magnesium-vitamin B6. I. Attention deficit hyperactivity disorders', *Magnesium Research* (19) 2006, p. 46-52.

Neugebauer e.a. 1999

R. Neugebauer, H.W. Hoek & E. Susser. 'Prenatal exposure to wartime famine and development of Antisocial Personality Disorder in early adulthood', *Journal of the American Medical Association* (282) 1999, p. 455-462.

Northstone e.a. 2012

K. Northstone, C. Joinson, P. Emmett, A. Ness e.a., 'Are dietary patterns in childhood associated with IQ at 8 years of age? A population-based cohort study', *Journal of Epidemiology and Community Health* (66) 2012, p. 624-628.

Pinker 2011

S. Pinker, *The better angels of our nature*, New York: Viking 2011.

Raine e.a. 2010

A. Raine, J. Liu, P.H. Venables, S.A. Mednick e.a., 'Cohort profile: The Mauritius Child Health Project', *International Journal of Epidemiology* (39) 2010, p. 1441-1451.

Roaldset e.a. 2014

J.O. Roaldset, O.M. Linaker & S. Bjørkly, 'Triglycerides as a biological marker of repeated re-hospitalization resulting from deliberate self-harm in acute psychiatry patients: a prospective observational study', *BMC Psychiatry* (14) 2014, nr. 54.

De Ruyter e.a. 2012

J.C. de Ruyter, M.R. Olthof, J.C. Seidell & M.B. Katan, 'A trial of sugar-free or sugar-sweetened beverages and body weight in children', *New England Journal of Medicine* (367) 2012, p. 1397-1406.

Sawada & Yokoi 2010

T. Sawada. & K. Yokoi, 'Effect of zinc supplementation on mood states in young women: a pilot study', *European Journal of Clinical Nutrition* (64) 2010, p. 331-333.

Schoenthaler e.a. 1997

S.J. Schoenthaler, S. Amos, W. Doraz, M. Kelly e.a., 'The effect of randomized vitamin-mineral supplementation on violent and non-violent antisocial behavior among incarcerated juveniles', *Journal of Nutritional & Environmental Medicine* (7) 1997, p. 343-352.

Schoenthaler & Bier 2000

S.J. Schoenthaler & I. Bier, 'The effect of vitamin-mineral supplementation on juvenile delinquency among American schoolchildren: A randomized, double-blind placebo-controlled trial', *The Journal of Alternative and Complementary Medicine* (6) 2000, p. 7-17.

Solnick & Hemenway 2011

S.J. Solnick & D. Hemenway, 'The "Twinkie Defense": the relationship between carbonated non-diet soft drinks and violence perpetration among Boston high school students', *Injury Prevention* doi:10.1136/injury-prev-2011-040117.

St. Clair e.a. 2005

D. St. Clair, M. Xu, Y. Yu, Y. Fang e.a., 'Rates of adult schizophrenia following prenatal exposure to the Chinese famine of 1959-1961', *Journal of the American Medical Association* (294) 2005, p. 557-562.

Steenweg-de Graaf e.a. 2012

J. Steenweg-de Graaf, S.J. Roza, E.A.P. Steegers, A. Hofman e.a., 'Maternal folate status in early pregnancy and child emotional and behavioral problems: the Generation R Study', *American Journal of Clinical Nutrition* (95) 2012, p. 1413-1421.

Swaab 2010

D. Swaab, *Wij zijn ons brein*, Amsterdam | Antwerpen: Uitgeverij Contact 2010.

Tellich e.a. 2013

K. Tillich, J. Labus, L. Kilpatrick, Z. Zhiguo e.a., 'Consumption of fermented milk product with probiotic modulates brain activity', *Gastroendocrinology* (144) 2013, p. 1394-1401.

Virkkunen & Huttunen 1982

M. Virkkunen & M.O. Huttunen, 'Evidence for abnormal glucose tolerance test among violent offenders', *Neuropsychobiology* (8) 1982, p. 30-34.

Virkkunen e.a. 2009

M. Virkkunen, A. Rissanen, A. Franssila-Kallunki & J. Tiihonen, 'Low non-oxidative glucose metabolism and violent offending: An 8-year prospective follow-up study', *Psychiatry Research* (168) 2009, p. 26-31.

Wolraich e.a. 1995

M.L. Wolraich, D.B. Wilson & J.W. White, 'The effect of sugar on behavior or cognition in children', *Journal of the American Medical Association* (274) 1995, p. 1617-1621.

Zaalberg e.a. 2010

A. Zaalberg, H. Nijman, E. Bulten, L. Stroosma. & C. van der Staak, 'Effects of nutritional supplements on aggression, rule-breaking, and psychopathology among young adult prisoners', *Aggressive Behavior* (36) 2010, p. 117-126.

Zaalberg 2012

A. Zaalberg, 'Visolie, wonderolie?', in: J. Uitermark, A. Gielen & M. Ham (red.), *Wat werkt nu werkelijk? Politiek en praktijk van sociale interventies*, Amsterdam: Van Gennep 2012, p. 169-179.

Indammen van sociale agressie met dynamische verlichting

Het De-escalate-project in Eindhoven

*A. Haans en Y.A.W. de Kort**

De manier waarop we de openbare ruimte verlichten is de afgelopen honderd jaar maar weinig veranderd. Ook de rol die straatverlichting in het dagelijkse leven speelt is niet zo anders dan aan het eind van de negentiende eeuw, toen elektrisch licht voor het eerst op grote schaal werd toegepast in de openbare ruimte. Door het verlichten van de omgeving kunnen voetgangers en andere straatgebruikers ook 's nachts functioneren. Licht maakt de nachtelijke omgeving voor hen zichtbaar, stelt hen in staat zich te oriënteren, vermindert het gevaar te struikelen, en, niet onbelangrijk, vergroot de beleving van sociale veiligheid. Daarnaast wordt openbare verlichting gezien als een belangrijk middel voor het terugdringen van vandalisme en criminaliteit. Er zijn echter redenen om aan te nemen dat de manier waarop we de openbare ruimte verlichten de komende decennia drastisch zal gaan veranderen. De belangrijkste reden hiervoor is de technologische vooruitgang in de zogenoemde halfgeleiderverlichting, en de LED-verlichting in het bijzonder. LED-verlichting is er in alle kleuren, en in alle kleurtemperaturen (van koud tot warm). LED-verlichting is makkelijker aan te sturen dan conventionele verlichting en beter bestand tegen veelvuldig dimmen. Hierdoor ontstaat de mogelijkheid om de verlichting dynamisch aan te passen aan de situatie op straat of aan de wensen van de gebruiker op dat moment. Wanneer de verlichting is gekoppeld aan een camera- of sensorsysteem, zou dit soort aanpassingen van het licht zelfs automatisch en dus zonder inbreng van de mens kunnen plaatsvinden. LED-verlichting stelt lichtontwerpers maar ook gemeenten dus in staat nieuwe toepassingen te vinden voor

* Dr. ir. Antal Haans is als universitair docent verbonden aan de Technische Universiteit Eindhoven. Dr. ir. Yvonne de Kort is als universitair hoofddocent werkzaam bij de Technische Universiteit Eindhoven.

de aloude straatverlichting. Eén van die mogelijke innovatieve toepassingen wordt recentelijk onderzocht aan de Technische Universiteit Eindhoven: het vermijden dat sociale situaties escaleren in agressie. Daar waar incidenteel of stelselmatig grote groepen mensen bij elkaar komen kunnen sociale interacties escaleren in agressie, zeker wanneer er alcohol in het spel is. Zo ook op Stratumseind in Eindhoven, dat van donderdagavond tot zondagochtend voor veel Eindhovenaren dé plek is om uit te gaan, gezelligheid op te zoeken, en een paar (of meer) biertjes te drinken. De aantrekkelijkheid van Stratumseind – de langste kroegenstraat in de Benelux – maakt dat mensen van buiten Eindhoven, vanuit de regio maar ook van ver daarbuiten, hun weg er in het weekend naartoe vinden. De meestal levendige en vrolijke uitgaanssfeer kan echter zomaar grimmig worden, waarna de inzet van de bereden politie soms nodig blijkt. Stratumseind is hierin geen uitzondering: in menig groot uitgaansgebied is agressie een terugkerend probleem. Dat blijkt wel uit de haast wekelijkse aandacht in de media voor situaties waarin individuen of groepen gefrustreerd raken, zich opwinden en elkaar te lijf gaan.

Agressie

Agressie wordt gedefinieerd als gedrag gericht op het kwetsen van andere personen (Berkowitz 1993). Men spreekt dus niet enkel van agressie wanneer sociale situaties escaleren in fysiek geweld of mishandeling, maar ook in gevallen van verbaal geweld of andere vormen van kwetsend gedrag. Escalatie gaat in de regel gepaard met een vernauwing van aandacht en het falen van cognitieve en executieve functies, welke kunnen leiden tot meer risicovol en agressief gedrag (Potegal & Stemmler 2010).

Een belangrijke component van agressie vormen negatieve emoties, waaronder frustratie en woede. In tegenstelling tot andere negatieve emoties, zoals verdriet en angst, die vaak juist leiden tot geremd gedrag en het vermijden van conflictsituaties, leiden de emoties die gepaard gaan met agressie vaak tot een actiebereidheid om de confrontatie met anderen aan te gaan (Litvak e.a. 2010). Emoties als woede gaan gepaard met fysiologische opwindings (bijvoorbeeld een verhoogde hartslag en bloeddruk (Stemmler 2010)), die de kans op escalatie verhoogt.

Een ander aspect van woede is de verscheidenheid aan mechanismen waarmee mensen zichzelf in bescherming nemen, waaronder het vergroten van de zogenoemde sociale afstand ten opzichte van anderen (Novaco 2010). Tijdens escalatie zijn personen minder geneigd het gezichtspunt of perspectief van de ander in te nemen en minder bereid samen tot een oplossing te komen. Een ander beschermingsmechanisme is het versmallen van de aandacht. Bij extreme emoties wordt de aandacht selectiever en zullen mensen vooral aandacht geven aan die signalen in de omgeving die consistent zijn met hun emoties (bijvoorbeeld Tavis 1989). Daarnaast laat onderzoek zien dat in een dergelijke situatie informatie uit de omgeving minder uitgebreid en minder structureel zal worden verwerkt, en mensen minder geneigd zijn beslissingen te nemen op basis van ratio (Tiedens & Linton 2001). Litvak e.a. 2010 (p. 288) vatten het als volgt samen: 'Woede maakt mensen onzorgvuldig in hun denken, onnodig bestraffend in hun oordeel over anderen, overoptimistisch over hun eigen succes, en gemotiveerd om tot actie over te gaan.'

Een laatste en misschien wel het meest essentiële aspect van escalatie is het verliezen van zelfbeheersing en zelfbewustzijn. Zelfbeheersing is nodig om niet toe te geven aan emoties en driften, en dus om de neiging tot agressie te onderdrukken wanneer deze zich aandient. Zelfbeheersing vereist zelfbewustzijn. Enkel wanneer mensen zich bewust zijn van hun eigen innerlijke emoties en persoonlijkheidskenmerken zullen zij in staat zijn zichzelf te beheersen wanneer de situatie hierom vraagt (Carver & Scheier 1978). Een verlies in zelfbewustzijn verhindert dat mensen toegang hebben tot hun eigen mentale toestand en maakt dat zij niet meer oordelen en handelen vanuit hun eigen normen en waarden (Duval & Wicklund 1972).

Voorkomen dat agressie escaleert

Wetenschappelijk onderzoek naar de vraag hoe kan worden voorkomen dat agressie escaleert, is vooral gericht op menselijke interventie en op het opleiden van mediators die kunnen ingrijpen en in staat zijn menselijk gedrag zo te managen dat agressie in de kiem wordt gesmoord en zich niet verder verspreidt. Veel minder aandacht is er voor het aanpassen van de omgeving als ondersteunend element bij de-escalatie, of als alternatief voor menselijk interventie in het de-

escaleren van gedrag wanneer professionals niet, of niet tijdig, aanwezig zijn. Toch schrijven veel wetenschappelijk-theoretische verhandelingen over agressie juist een duidelijke rol toe aan de context waarin mensen zich bevinden. Zowel het cognitieve neo-associatieve model van Berkowitz (1993) als het algemene agressiemodel van Anderson en Bushman (2002) geven aan dat signalen in de omgeving doorslaggevend zijn bij het ontstaan van een agressieve reactie.

In veel van deze modellen worden omgevingsfactoren en suggestieve tekens in de omgeving omschreven als katalysatoren van agressie. Onderzoek laat een duidelijk verband zien tussen omgevingstemperatuur en agressie, bijvoorbeeld in de frequentie van openbare rellen (Carlsmith & Anderson 1979). Ook agressie in het verkeer lijkt te worden beïnvloed door omgevingstemperatuur: hoe hoger de temperatuur, des te lager onze tolerantie ten opzichte van onze medegebruikers (Kenrick & MacFarlane 1986). Naast temperatuur is het effect van agressieve signalen of hints in de omgeving onderzocht. Een studie in een rijnsimulator heeft bijvoorbeeld laten zien dat mensen in een omgeving met agressieve reclame-uitingen (zoals 'Mijn oestrogeen is op, en ik heb een geweer')¹ eerder neigen naar agressief rijgedrag dan in een omgeving met veelal neutrale signalen (zoals 'Kom naar Joe's Wasserette') (Ellison-Potter e.a. 2001).

Ook professionals zoals politiebeambten staan onder invloed van omgevingsfactoren. Wanneer de omgevingstemperatuur stijgt, zijn politieagenten in een directe confrontatie met een overvaller eerder geneigd deze persoon als een gevaar te zien, zich bedreigd te voelen, en hun pistool te trekken (Vrij e.a. 1994). Dat we ons in onze oordelen over de aard en intenties van andere personen deels laten leiden door de omgeving waarin zij zich bevinden, staat bekend als 'ecologische besmetting'. Een andere illustratie daarvan is het feit dat politieagenten dezelfde actie door dezelfde persoon anders interpreteren in een nette dan in een rommelige en potentieel gevaarlijke omgeving: een onschuldig object, zoals een telefoon gedragen in de hand, wordt in de tweede omgeving eerder als bedreigend ervaren (Correll e.a. 2011). Omdat oncomfortabele omgevingsfactoren en agressieve signalen in de omgeving werken als een katalysator van agressie, is het aannemelijk dat in een prettige omgeving met veel positieve signalen de

¹ Deze reclame-uiting verwijst naar een hormoonpreparaat dat kan worden ingenomen om de verschijnselen van het pre-menstrueel syndroom (PMS) tegen te gaan. De aangehaalde tekst is in de VS ook populair als bumpersticker.

bereidheid om zich agressief te gedragen kleiner is, en dus dat positieve signalen en omgevingen wellicht de effecten van concurrerende negatieve gedragssuggesties kunnen verminderen.

De-escalatie met licht

Licht is één van de omgevingsfactoren die een rol zouden kunnen spelen in het de-escaleren van agressie. Moderne lichttechnologie kan relatief eenvoudig en flexibel worden ingezet om sfeer te beïnvloeden, maar belangrijker nog: licht heeft een aantoonbaar effect op die elementen van onze psychologische en fysiologische gesteldheid die hier boven in verband zijn gebracht met agressie.

Licht kan bijvoorbeeld van invloed zijn op onze gemoedstoestand. Dit gegeven is in het bijzonder bekend binnen de context van seizoensgebonden depressie. Maar ook onderzoek buiten het klinische domein laat zien dat licht – vooral lichtkleur – een effect kan hebben op de stemming, al zijn de resultaten niet altijd consistent en zijn ze lastig te voorspellen doordat bijvoorbeeld ook geslacht, persoonlijkheid en verwachtingen een rol lijken te spelen (Baron, Rea & Daniels 1992; Knez & Kers 2000).

Los van de emotie of stemming die licht induceert, wordt licht ook anderszins gerelateerd aan sociaal gedrag. Donker en duisternis worden vrijwel overal geassocieerd met verdorvenheid, dreiging en gevaar (bijvoorbeeld Lakens e.a. 2012). Een studie uit de jaren zeventig liet zien dat in een donkere omgeving agressie jegens anderen zich gemakkelijker voordoet, waarschijnlijk omdat de remmingen die dergelijk gedrag in een verlichte omgeving verhinderen in het donker niet optimaal functioneren (Page & Moss 1976). Een andere studie uit diezelfde tijd liet echter zien dat absolute duisternis in een context vrij van dreiging en agressieve signalen soms juist ook kan leiden tot affectie en intimiteit tussen vreemden (Gergen e.a. 1973). Maar ook recent onderzoek ondersteunt de relatie tussen licht in sociaal gedrag, bijvoorbeeld door aan te tonen dat mensen minder eerlijk gedrag vertonen in gedimde lichtomstandigheden (Zhong e.a. 2010).

Ook aandacht is een fenomeen waarop licht kan ingrijpen. Licht wordt natuurlijk al tijden gebruikt om aandacht te sturen, bijvoorbeeld in het theater. Maar ook daarbuiten kan licht, door middel van plaatsing, intensiteit of dynamiek worden ingezet om aandacht te grijpen en zo

betrokkenen meer of minder bewust te maken van hun context, of specifieke personen of objecten daarbinnen. Bovendien kan licht dat op een persoon valt zijn of haar zelfbewustzijn vergroten. Dit zal er zoals gezegd toe kunnen leiden dat men meer oordeelt en handelt vanuit de eigen normen en waarden en dat zelfbeheersing toeneemt. Dergelijke effecten zijn inderdaad recentelijk aangetoond: hersenwetenschappers lieten zien dat lichtintensiteit de activiteit in onder andere de prefrontale cortex verhoogt (Vandewalle e.a. 2006). Dit hersengebied wordt sterk geassocieerd met executieve functies en zelfregulatie. Die zelfregulatie zou ook ten grondslag kunnen liggen aan de verhoogde alertheid en cognitieve prestaties in meer intense lichtomstandigheden (Smolders e.a. 2012). Een sociaalpsychologische studie toonde nog recenter aan dat zelfbeheersing en normconformerend gedrag worden versterkt in lichte condities (Steidle & Werth 2014). Hoewel wetenschappelijk bewijs hier wat schaarser is, worden aan licht ook vaak effecten op fysiologische opwinding toegedicht. Gekleurde verlichting wordt momenteel zelfs al succesvol toegepast in ziekenhuizen, om patiënten tijdens scanonderzoek te helpen rustig te blijven (Vogel e.a. 2012). In de regel wordt warm, gedimd licht geassocieerd met gereduceerde opwinding.

Ten slotte is de relatie tussen licht en nachtelijke veiligheidsgevoelens intuïtief sterk en empirisch onderbouwd (Welsh & Farrington 2008). Straatverlichting geeft mensen, met name aan hen die kwetsbaar of angstig zijn, de vrijheid om toch 's avonds de deur uit te gaan (Keane 1998). Hoe dynamisch licht ingrijpt op veiligheidsgevoelens is pas sinds kort onderwerp van onderzoek, maar recente verkenningen suggereren dat het daarbij belangrijker is om voetgangers zelf en hun directe omgeving te verlichten dan de straat verderop (Haans & De Kort 2012). Hoewel het bewijs daarvoor nog enigszins ter discussie staat, wordt straatverlichting in het algemeen ook gezien als een effectief middel in het voorkomen van criminaliteit. Wat hierin vooral relevant is, is dat fysieke barrières als hekken of de aanwezigheid van politie als agressieve signalen blijken te werken, en daardoor escalatie soms eerder faciliteren dan tegengaan (Carlson e.a. 1990). Verlichting werpt daarentegen geen fysieke belemmeringen op en zou om die reden als een subtiel, niet-agressief middel kunnen worden ingezet om stemming en gedrag in escalaties te managen.

Samengevat zien we in de literatuur aanwijzingen voor diverse paden waarlangs licht ingezet zou kunnen worden voor de-escalatie en de

preventie van escalatie. Licht kan opwinding en negatief affect verminderen, positief affect en een prosociale oriëntatie opwekken. Het kan dienen als een positief contextueel signaal, aandacht verbreden, zelfbewustzijn verhogen en zelfbeheersing versterken, en het draagt bij aan een gevoel van veiligheid.

Het De-escalate-project

Veel van de hierboven besproken effecten van licht zijn aannemelijk gemaakt of aangetoond in de gecontroleerde omgeving van het psychologisch laboratorium. Of verlichting ook betekenisvolle effecten zal hebben op agressie in de echte wereld, is daarom nog een open vraag. De buitenwereld is vele malen chaotischer en bovendien zijn mensen in uitgaansgebieden – in tegenstelling tot de proefpersonen in bovengenoemd onderzoek – vaak onder invloed van alcohol of andere drugs. Het doel van het door NWO ondersteunde *De-escalate*-project is dan ook het verrichten van wetenschappelijk onderzoek naar de toepassingsmogelijkheden van verlichting op het de-escaleren van agressie. In het *De-escalate*-project werken de Human Technology Interaction groep en het Intelligent Lighting Institute van de Technische Universiteit Eindhoven samen met overheid (gemeente Eindhoven), veiligheidsinstanties (politie, regionale toezichtruimte, Dutch Institute for Technology Safety and Security), non-profitorganisaties (Geestelijke Gezondheidszorg Eindhoven en de Kempen) en het bedrijfsleven (Philips, ondernemers in het uitgaansgebied vertegenwoordigd door Polyground en Het Lux Lab).

Een deel van het wetenschappelijk onderzoek zal zich richten op de meer fundamentele vraag hoe licht nu precies invloed uitoefent op aan agressie gerelateerde gemoedstoestanden, cognities en gedragingen. Een groter deel van het onderzoek zal juist niet plaatsvinden binnen de gecontroleerde muren van het psychologisch laboratorium, maar zal uitgevoerd worden in het 'wild', bijvoorbeeld in het uitgaansgebied Stratumseind, waar de beoogde lichttoepassingen uiteindelijk wellicht kunnen worden ingezet.

Een tweede veldtestbed wordt ingericht in de geestelijke gezondheidszorg. Beide omgevingen zijn agressiegevoelig, maar sociaal en fysiek zo verschillend dat het naïef zou zijn aan te nemen dat één de-escalatieoplossing inzetbaar kan zijn in beide omgevingen. Het project

is daarom ook begonnen met een contextuele analyse van de omgevingen, met als doel in kaart te brengen wat voor de-escalatiestrategieën mogelijkwerijs succesvol kunnen worden ingezet in elk van deze omgevingen, en om eisen op te stellen over hoe deze strategieën het best kunnen worden vertaald in een lichtontwerp.

We maken hierbij de kanttekening dat *intentioneel* crimineel gedrag waarschijnlijk maar zeer beperkt gevoelig zal zijn voor persuasieve lichtscenario's. De lichteffecten die De-escalate ontwikkelt en onderzoekt, zijn vooral gericht op het voorkomen of inperken van onbedoeld uit de hand lopende situaties. Het De-escalate-project is te kort geleden van start gegaan om in deze bijdrage vooruit te lopen op de mogelijke resultaten. Wel staat vast dat het onderzoek ons veel zal leren over de wijze waarop licht menselijk gedrag kan kleuren en veranderen. Daarmee geeft het ons een inkijk in hoe de toekomst van stedelijke en dynamische verlichting eruit kan gaan zien.

Literatuur

Anderson & Bushman 2002

C.A. Anderson & B.J. Bushman, 'Human aggression', *Annual Review of Psychology* (53) 2002, p. 27-51.

Baron e.a. 1992

R.A. Baron, M.S. Rea & S.G. Daniels, 'Effects of indoor lighting (illuminance and spectral distribution) on the performance of cognitive tasks and interpersonal behaviors: The potential mediating role of positive affect', *Motivation and Emotion* (16) 1992, p. 1-33.

Berkowitz 1993

L. Berkowitz, 'Pain and aggression: Some findings and implications', *Motivation and Emotion* (17) 1993, p. 277-293.

Carlsmith & Anderson 1979

J.M. Carlsmith & C.A. Anderson, 'Ambient temperature and the occurrence of collective violence: A new analysis', *Journal of Personality and Social Psychology* (37) 1979, p. 337-344.

Carlson e.a. 1990

M. Carlson, A. Marcus-Newhall & N. Miller, 'Effects of situational aggression cues: A quantitative review', *Journal of Personality and Social Psychology* (58) 1990, p. 622-633.

Carver & Scheier 1978

C.S. Carver & M.F. Scheier, 'Self-focusing effects of dispositional self-consciousness, mirror presence, and audience presence', *Journal of Personality and Social Psychology* (36) 1978, p. 324-332.

Duval & Wicklund 1972

S. Duval & R.A. Wicklund, *A theory of objective self-awareness*, New York: Academic Press 1972.

Ellison-Potter e.a. 2001

P. Ellison-Potter, P. Bell & J. Defenbacher, 'The effects of trait driving anger, anonymity, and aggressive stimuli on aggressive driving behaviour', *Journal of Applied Social Psychology* (31) 2001, p. 431-443.

Gergen e.a. 1973

K.J. Gergen, M.M. Gergen & W.H. Barton, 'Deviance in the dark', *Psychology Today* 1973-oktober, p. 129-130.

Haans & De Kort 2012

A. Haans & Y.A.W. de Kort, 'Light distribution in dynamic street lighting: Two experimental studies on its effects on perceived safety, prospect, concealment, and escape', *Journal of Environmental Psychology* (32) 2012, p. 342-352.

Keane 1998

C. Keane, 'Evaluating the influence of fear of crime as an environmental mobility restrictor on women's routine activities', *Environment and Behavior* (30) 1998, p. 60-74.

Kendrick & MacFarlane 1986

D.T. Kendrick & S.W. MacFarlane, 'Ambient temperature and horn-honking: Field study of the heat/aggression relationship', *Environment and Behavior* (18) 1986, p. 179-191.

Knez & Kers 2000

I. Knez & C. Kers, 'Effects of indoor lighting, gender, and age on mood and cognitive performance', *Environment and Behaviour* (32) 2000, p. 817-831.

Lakens e.a. 2012

D. Lakens, G.R. Semin & F. Foroni, 'But for the bad, there would not be good: Grounding valence in brightness through structural similarity', *Journal of Experimental Psychology: General* (141) 2012, p. 584-594.

Litvak e.a. 2010

P.M. Litvak, J.S. Lerner, L.Z., Tiedens & K. Shonk, 'Fuel in the fire: How anger impacts judgment and decision-making', in: M. Potegal, G. Stemmler & C. Spielberger (red.), *International Handbook of Anger*, New York: Springer 2010, p. 287-310.

Novaco 2010

R.W. Novaco, 'Anger and psychopathology', in: M. Potegal, G. Stemmler, & C. Spielberger (red.), *International Handbook of Anger*, New York: Springer 2010, p. 465-498.

Page & Moss 1976

R.A. Page & M.K. Moss, 'Environmental influences on aggression: The effects of darkness and proximity of victim', *Journal of Applied Social Psychology* (6) 1976, p. 126-133.

Potegal & Stemmler 2010

M. Potegal & G. Stemmler, 'Cross-disciplinary views of anger: Consensus and controversy', in: M. Potegal, G. Stemmler, & C. Spielberger (red.), *International Handbook of Anger*, New York: Springer 2010, p. 3-7.

Smolders e.a. 2012

K.C.H.J. Smolders, Y.A.W. de Kort & P.J.M. Cluitmans, 'A higher illuminance induces alertness even during office hours: findings on subjective measures, task performance and heart rate measures', *Physiology & Behavior* (107) 2012, p. 7-16.

Steidle & Werth 2014

A. Steidle & L. Werth, 'In the spotlight: Brightness increases self-awareness and reflective self-regulation', *Journal of Environmental Psychology* (in druk).

Stemmler 2010

G. Stemmler, 'Somatovisceral activation during anger', in: M. Potegal, G. Stemmler, & C. Spielberger (red.), *International Handbook of Anger*, New York: Springer 2010, p. 103-124.

Tavris 1989

C. Tavris, *Anger: The misunderstood emotion*, New York: Touchstone Books 1989.

Tiedens & Linton 2001

L.Z. Tiedens & S. Linton, 'Judgment under emotional certainty and uncertainty: The effects of specific emotions on information processing', *Journal of Personality and Social Psychology* (81) 2001, p. 973-988.

Vandewalle e.a. 2006

G. Vandewalle, E. Balteau, C. Phillips, C. Degueldre e.a., 'Daytime light exposure dynamically enhances brain responses', *Current Biology* (16) 2006, p. 1616-1621.

Vogel e.a. 2012

W.V. Vogel, R.A. Valdés Olmos, T.W.J. Tijs, M.F. Gillies e.a., 'Intervention to lower anxiety of 18F-FDG PET/CT patients by use of audiovisual imagery during the uptake phase before imaging', *Journal of Nuclear Medicine Technology* (40) 2012, p. 92-98.

Vrij e.a. 1994

A. Vrij, J. van der Steen & L. Koppelaar, 'Aggression of police officers as a function of temperature: An experiment with the fire arms training system', *Journal of Community and Applied Social Psychology* (4) 1994, p. 365-370.

Zhong e.a. 2010

C.-B. Zhong, V.K. Bohns & F. Gino, 'Good lamps are the best police: Darkness increases dishonesty and self-interested behavior', *Psychological Science* (21) 2010, p. 311-314.

Compliance analyseren met behulp van het Willen-Kunnen-Durven-model

H. Elffers*

Wanneer er regels worden overtreden, van welke aard ook, ligt het voor de hand na te denken over hoe dat voortaan kan worden tegengegaan, dus te overwegen hoe men potentiële overtreders zo ver krijgt niet meer te overtreden, maar zich integendeel aan de regels te houden, dat wil zeggen zich *compliant* te betonen. Teneinde gedrag ten goede of ten kwade te kunnen beïnvloeden is het zaak na te gaan onder welke condities mensen zich al of niet misdragen. Een kader daartoe wordt geboden door het zogeheten 'Willen-Kunnen-Durven'-model (WKD) van regelovertreding (Elffers 2000, waar het model onder zijn Engelse naam 'Willing-Being Able-Daring' (WBAD) werd geïntroduceerd; Elffers 2003, 2005; Elffers e.a. 2000). Ik volg de expositie in deze literatuur in grote lijnen, de originele stukken zijn uitgebreider en explicieter en geven meer voorbeelden dan de korte behandeling die ik hier geef.

Het WKD-model stelt, in de rationelekeuzetraditie, dat mensen aan wie wordt gevraagd zich aan een regel te houden dat in het algemeen zullen doen, behalve als ze drie opeenvolgende barrières die verhinderen dat ze tot een ander besluit komen, een voor een hebben overmeesterd. Dat de uitgangspositie van mensen is zich naar regels te voegen stoelt op de gedachte dat mensen sociale wezens zijn die zich in eerste instantie positief tegenover een beleefd geformuleerde vraag opstellen:

'Het model gaat uit van de veronderstelling dat de natuurlijke modus in de beschaafde maatschappij is om je aan regels te houden, als die regels tenminste het product schijnen te zijn van een min of meer algemeen onder-

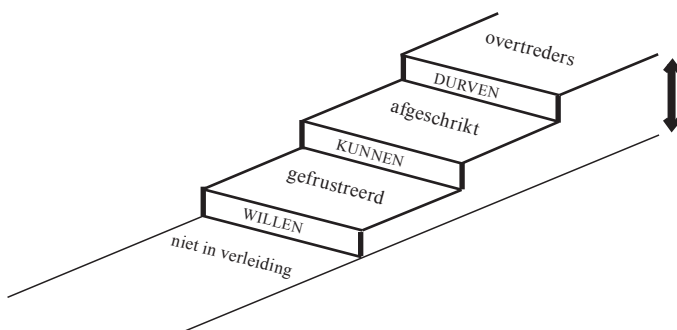
* Prof. dr. Henk Elffers is senior onderzoeker bij het Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving (NSCR) te Amsterdam en emeritus hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

schreven manier van regels vaststellen. De uitgangspositie van iemand die met een regel wordt geconfronteerd is zich eraan te conformeren, tenzij ...' (Elffers 2003)

De invulling van dat 'tenzij' geven we vorm langs de drie dimensies 'willen', 'kunnen', 'durven'. Allereerst moet iemand dan de neiging voelen opkomen om zich niet aan een bepaalde regel te houden. Er zijn allerlei redenen waarom dat mogelijkwijs het geval is, bijvoorbeeld omdat men de regel unfair vindt, verongelijkt is, in een milieu verkeert waarin anderen zich ook niet aan die regel houden, het te veel moeite vindt om zich naar de regel te voegen, rancuneus is jegens de regelgever, er groot voordeel te behalen valt met de overtreding van de regel, enzovoort. Van belang is hier op te merken dat òf men een bepaalde regel wil overtreden per regel sterk kan verschillen. Sommige regels wil zo goed als niemand overtreden (bijvoorbeeld de regel om rechts te houden), andere daarentegen wel (stoppen op de fiets voor een rood verkeerslicht). Mensen kunnen hier ook onderling heel erg verschillen, sommige mensen willen een bepaalde regel beslist niet overtreden, andere hebben daar minder moeite mee (bijvoorbeeld de regel dat je in een wetenschappelijk artikel geen plagiaat pleegt). Per regel valt de doelgroep van beregelden uiteen in twee groepen: zij die geen neiging voelen de regel te overtreden – de 'niet-willers' die helemaal *niet in de verleiding* komen – en zij die dat wel doen. In termen van figuur 1 bestijgt die laatste groep de eerste trede van de WKD-trap.

En hoe gaat het dan verder? Je kunt natuurlijk een regel wel willen overtreden, maar ben je er ook toe in staat, kun je het ook? Het is verstandig daarbij het begrip 'kunnen' in te perken tot 'kunnen, zonder met 100% zekerheid tegen de lamp te lopen'. Ook hier geldt dat regels sterk uiteen kunnen lopen qua 'kunnen overtreden'-kenmerken. Als ik vals geld in omloop zou willen brengen, loop ik tegen mijn onkunde als drukker aan: het zal mij niet lukken om een enigszins echt ogend vals biljet te maken. Maar het verzwijgen van een kleine bijverdienste voor de inkomstenbelasting is kinderlijk eenvoudig. Ook hier geldt dat de mate van 'kunnen' per persoon verschillend zal zijn. Er zijn natuurlijk óók mensen die voor valsemunterij hun hand niet omdraaien, evengoed als er ook mensen bestaan die niet weten hoe het aan te leggen zich zwart te laten betalen.

Figuur 1 Het WKD-model: willen – kunnen – durven

Bron: Elffers (2000), aangepast.

In figuur 1 is te zien dat de groep mensen die wel wil overtreden nu uiteenvalt in twee groepen: zij die het niet kunnen, blijven *gefrustreerd* achter op de eerste trede (en overtreden dus niet); zij die het wel kunnen, bestijgen de tweede trede. En dan, zullen ze nu ook echt gaan overtreden? Dat is nog allerminst zeker, het is nu het moment om onder ogen te zien dat er mogelijk negatieve consequenties aan non-compliance verbonden zijn. Als je tegen de lamp loopt, zwaait er misschien wat! Het is daarbij goed niet alleen te denken aan overheidsreactie door politie en justitie (bestuursrechtelijk of strafrechtelijk) maar ook, en misschien wel vooral (Elffers 2008), aan de reactie die anderen, in het bijzonder sociaal belangrijke anderen, zoals familie, vrienden, collega's, branchegeenoten, de pers zouden kunnen vertonen. Een overtreder moet rekening houden met afkeuring, stigmatisering, zelfs sociale uitsluiting, reputatieschade of een formeel strafrechtelijk gevolg in de vorm van vervolging en bestraffing. Hier gaat het erom dat een potentiële overtreder afweegt of hij al of niet tegen de lamp loopt, en hoe hij die consequenties schat, dus of die gevolgen echt optreden en hoe zwaar ze voor hem zijn. Net als bij de vorige treden is dit voor verschillende regels in verschillende omstandigheden voor verschillende mensen niet hetzelfde. De kans op een boete voor snelheidsovertreding is op trajectcontrole plaatsen heel hoog, elders nogal laag. Wie met zijn vingers in de koektrommel zit riskeert een standje van zijn moeder, wie een moord pleegt loopt het risico op een lange gevangenisstraf. De één lacht om sociale afkeuring, de ander is

er hypergevoelig voor. Pakkansen en strafzwaarden voor verschillende overtredingen en misdrijven lopen sterk uiteen. Bij sommige ontdekte overtredingen verspeelt men opgebouwde rechten (bonus/malussysteem), bij andere leidt ontdekking tot een verzwakking van iemands zakelijke positie. Ook hier geldt weer dat de groep mensen op de tweede trede van de trap uit figuur 1 in twee subgroepen uiteenvalt, zij die zich door de dreiging laten afschrikken, het toch niet aandurven om te overtreden, en zij die dat uiteindelijk wel doen. Merk op dat we nu vier groepen mensen hebben onderscheiden met betrekking tot een regel: aan de ene kant de groep complianten die bestaat uit hen die niet in verleiding kwamen, de gefrustreerden, en de afgeschrikten, en aan de andere kant de overtreders.

Het bevorderen van naleving

Vanuit het oogpunt van *compliance* doet het er niet zoveel toe welke trede erin slaagt iemand tot een nalever te maken. Het gaat om de hoogte van de trap in zijn totaliteit. In die zin is het niet zo erg dat een van de treden erg laag is, dat wil zeggen weinig mensen weerhoudt die trede te beklimmen, mits een van beide andere treden dan maar hoog genoeg is. Het is hier ook dat we ons kunnen gaan afvragen of het mogelijk is bepaalde treden te verhogen, om daarmee de neiging tot overtreding te verminderen, de gelegenheid ertoe te verminderen, of de afschrikking te versterken. De drie treden corresponderen met de drie standaardreacties op overtreding: (her)opvoeding, preventie en strafdreiging (informeel of formeel). Opvoeding en mentaliteitsbeïnvloeding proberen de wil tot overtreden aan te pakken. Voorbeelden zijn veel verkeerscampagnes, zoals de 'Bob'-campagne. Preventie richt zich op het kunnen. Neem als voorbeeld het politiekeurmerk veilig wonen, dat beoogt huizen minder inbraakgevoelig te maken en dus inbrekers de gelegenheid tot inbreken te ontnemen of althans hun mogelijkheden te verminderen. Ander voorbeeld: plofkoffers maken het overvallen van geldlopers minder aantrekkelijk: de buit is niks meer waard. Tenslotte, het verhogen van de informele of formele strafdreiging wordt gepoogd het durven aan te pakken (hogere pakkansen of zwaardere straffen). Merk op dat sommige vormen van situationele preventie eigenlijk óók via deze weg werken: de bevordering van de aanwezigheid van anderen, betere zichtlijnen, belichting, zorgen voor

een grotere kans op informele afkeuring en een grotere kans dat de formele rechtshandhavers worden gewaarschuwd (guardianship: Reynald 2011).

Óf bepaalde maatregelen hun vruchten kunnen afwerpen is vooral afhankelijk van of ze aangrijpen bij de juiste, dat wil zeggen, een thans erg lage trede. Het heeft weinig zin mensen in te prenten dat moord slecht is, dat vinden de meeste mensen in de meeste omstandigheden ook al: de willen-trede is voor bijna iedereen al erg hoog, in de meeste omstandigheden. Waarom straffen verzwaren als de durven-trede toch al hoog genoeg is? Elders heb ik betoogd dat het zelden loont om de formele dreiging te intensiveren (Elffers 2008).

Wie als wetgever of regelhandhaver voor de uitdaging staat de navolging van een bepaalde regel te verbeteren doet er goed aan met het WKD-model in de hand zijn regel door te lichten: wat is eigenlijk het zwakke punt bij die regel? Wil men graag overtreden, kan men gemakkelijk overtreden, durft vrijwel iedereen te overtreden? Alleen al een inventarisatie van wat eigenlijk de achilleshiel van een bepaalde regeling is, is buitengewoon behulpzaam bij het overwegen van compliance bevorderende maatregelen. Natuurlijk is het niet altijd echt eenvoudig zo'n diagnose te stellen, soms echter wel, en het loont mijns inziens zeker de moeite om het te proberen. Dat kan allereerst door persoonlijk eens na te denken over de regel in termen van het willen-kunnen-durven, en na te gaan waar mogelijkerwijs een zwakke trede zit. Veelal is daaropvolgend een expert meeting met betrokkenen (bijvoorbeeld: rechtshandhavers, leden of vertegenwoordigers van de beregelde groep) een uitstekend middel om te achterhalen of de willen-, kunnen-, of durven-trede wellicht wel erg laag is, misschien wel tè laag. Soms biedt daarnaast een survey onder de beregelden nieuw inzicht. Wat hebben zij te zeggen over wat er omgaat in hun branche ten aanzien van durven, kunnen en willen? Natuurlijk is het dan zaak enigszins gedetailleerd op de zaken in te gaan. Wie denkt dat de durven-trede laag is, moet zowel sociale afkeuring als strafrechtelijke gevolgen onder ogen zien.

Voor elke trede kan men zich vervolgens gaan afvragen of er maatregelen te bedenken zijn om juist die trede te verhogen. Vaak geldt, ik wees er al op, dat het WKD-trappetje niet voor alle mensen hetzelfde is: het kan sterk verschillen, bijvoorbeeld tussen beroepsgroepen, tussen recidivisten en first-offenders, naar maatschappelijke status (bij mensen met een hoge status is reputatie schade dé grote dreiging, meer

dan boete of gevangenisstraf als zodanig), ervaring, etc. Ook als we verschillende doelwitten in ogenschouw nemen, kan het WKD-trappetje verschillen. Banken zijn goed beschermd, de meeste overval-
lers kunnen daarom helemaal geen bank overvallen, maar voor detail-
handelsbedrijven ligt dat anders.

Het ligt bij een WKD-inventarisatie van een regel daarom voor de hand een kruistabel in te vullen, met als regels 'willen', 'kunnen', 'durven' en als kolommen doelgroepen (bijvoorbeeld: first offenders, recidivisten) en/of bijzondere varianten van de overtreding (woning-
overval, bedrijfsoverval, overval in de openbare ruimte). In elke cel vermeldt men dan wat men weet over die combinatie ('willen' bij first-offenders, 'kunnen' bij first-offenders, etc.). Het wordt dan direct aantrekkelijk bij elke cel een of meer maatregelen te bedenken die wil, durf en gelegenheid de goede kant op kunnen duwen.

Uiteraard is het niet eenvoudig om alle cellen van zo'n kruistabel in te vullen, en soms zullen ook handhavingsexperts niet weten hoe het staat met wil, gelegenheid of durf in zo'n cel. Soms ook zullen beregelden niet het achterste van hun tong willen laten zien. Toch is zo'n gestructureerde aanpak de moeite waard, vaak blijkt dat men het over sommige cellen spoedig eens is, terwijl uiteraard ook het achterhalen waar de kennis tekortschiet buitengewoon nuttig pleegt te zijn, bijvoorbeeld door te achterhalen dat nader onderzoek op dat stuk nuttig kan zijn. In ieder geval is gestructureerd nadenken over wat de zwakke plekken zijn in een regel altijd beter dan in het wilde weg roepen om strenger straffen of meer preventie of mentaliteits beïnvloeding: soms is een dergelijke maatregel wel een goed idee, soms niet.

De WKD-benadering in de praktijk

Ik hoop natuurlijk dat iedereen door bovenstaande overtuigd is geraakt om voortaan, wanneer hij gestructureerd wil nadenken over compliance-bevordering, zulks te doen aan de hand van het WKD-schema. Tot op heden is dat slechts sporadisch gebeurd, en de enige (grijze) publicatie betreft het rapport 'Het hoe en waarom van fiscale rechtshandhaving' (Elffers e.a. 2000), waarin het WKD-model wordt toegepast op naleving van belastingverplichtingen, om te eindigen met een reeks aanbevelingen om belastingcompliance te bevorderen. Verderop in dit artikel zal ik een korte bespreking geven van dit rap-

port, maar allereerst bespreek ik waarom het WKD-model nog geen voet aan de grond heeft gekregen, terwijl nalevingsbevordering toch wel degelijk een hot topic is.

In Nederland is redelijk veel ervaring met doorlichting ex ante of ex post van vooral beleidsinstrumentele regels. Dat gebeurt echter niet met behulp van het WKD-schema, maar veeleer met andere instrumenten, waarbij een belangrijke plaats wordt ingenomen door de zogeheten 'Tafel-van-Elf'. Bij de ontwikkeling van dit instrument is het voortouw genomen door de toenmalige Inspectie van de Rechtshandhaving (later Expertisecentrum Rechtshandhaving). De Tafel-van-Elf is een door Ruimschotel in samenwerking met deze instanties ontwikkeld kader dat met enige fantasie kan worden opgevat als een verdere opsplitsing van het WKD-model¹ (Inspectie voor de Rechtshandhaving 1994; Ruimschotel e.a. 1995, 1996; Van Reenen 2000). In de Tafel van Elf worden niet, zoals bij de WKD-benadering, drie, maar elf (en vaak nog meer) aspecten van regelovertreding onder de loep genomen. Daarbij is vooral het durven-aspect in veel gedetailleerder onderdelen uitgesplitst, maar ook het willen-aspect (dat vooral in kosten/baten-termen wordt geadresseerd) komt uitgebreider aan de orde. Het gelegenheidsaspect is zelf een van de elf dimensies, waarmee dit aspect er vergelijkenderwijs een beetje bekaaid van af komt.

Ook de Tafel-van-Elf methodiek probeert door expertmeetings en doelgroepsurveys de sterke en zwakke kanten van de naleving van een regel op het spoor te komen. Er zijn goede ervaringen met het instrument (Inspectie voor de Rechtshandhaving 1998; Van Dijk 1999; Elffers e.a. 2003; Zijlstra 2012), en ik wil dan ook geenszins bepleiten de Tafel-van-Elf-methode naar de prullenbak te verwijzen. Toch komt het mij voor dat de Tafel-van-Elf, in vergelijking met de WKD-aanpak, nogal eens in schoonheid dreigt te sterven. Soms riskeert de Tafel-van-Elf misschien een té gedetailleerd instrument te zijn, hetgeen het moeilijk maakt de methodiek toe te passen, óók voor experts. Daarenboven is het in concrete toepassingen een hele klus om een volledig gespecificeerd Tafel-van-Elf-instrument op te zetten. Dat behelst identificatie van dimensies, expansie tot vragenlijsten/interviews, condensatie van gecorreleerde schalen. De Tafel-van-Elf is namelijk geen kant-en-klaar, volledig gespecificeerd en gestandaardiseerd instrument, maar veeleer een 'meta-instrument', een denkschema om in concrete geval-

1 Ik bedoel niet te zeggen dat de Tafel-van-Elf een voortvloeisel of uitwerking zou zijn van de WKD-benadering, quod non, ik benadruk hier slechts de parallellen.

len een concreet instrument te construeren (Van der Heijden e.a. 2002, Elffers 2002, Elffers e.a. 2003).

Natuurlijk is, net zozeer als de Tafel-van-Elf, óók de WKD-methodiek een denkschema en geen standaardinstrument, dat voor elke aanwending in de praktijk per keer moet worden geconcretiseerd, zoals boven uiteengezet. Ik geef echter in overweging de WKD-aanpak te gebruiken, vanwege zijn relatieve eenvoud: mijns inziens kan een WKD-aanpak door zijn beknoptheid veelal verhoudingsgewijs overzichtelijker zijn, waardoor een analyse van compliance-aspecten vaak gemakkelijker te hanteren is. Ik bepleit daarom zeker in eerste aanleg te overwegen om gebruik te maken van het wat grovere, gemakkelijker te hanteren en daardoor wellicht inzichtgeverender WKD-model.

Een voorbeeld van de WKD-aanpak

Om bovenstaand pleidooi te illustreren zal ik een voorbeeld bespreken, ontleend aan het hierboven genoemde rapport over fiscale rechtshandhaving. Ik volg de behandeling daar gegeven, en verwijs voor meer details en argumentatie naar de oorspronkelijke publicatie. In Elffers e.a. 2008 werd gediagnosticeerd dat het niet willen naleven van belasting verplichtingen wordt gedreven door verongelijkheid ('je ben ik de enige die zijn belasting gewoon betaalt?'), onvrede over de fiscale ruilverhouding ('je krijgt onvoldoende terug van de overheid voor wat je moet afdragen'), de perceptie van de heersende houding tegenover ontduiking ('de belastingmoraal is ten hemel schreiend'), terwijl die wil wordt getemperd door het (in het jaar 2000 in ieder geval nog) positieve imago van de Belastingdienst (snel, fair, behulpzaam, zo nodig streng, waar mogelijk soepel; vergelijk Kirchner & Hoelzl 2006).

De auteurs doen op grond van deze diagnose aanbevelingen om het 'willen' aan te pakken, waarvan ik er hier een paar noem: reële informatie over wat anderen betalen, hoezeer ook anderen een positieve belastingmoraal hebben, hoeveel belasting er binnen komt; schouderklopjes bij correcte aangifte; óók de kleinste onregelmatigheden corrigeren, zelfs al kost dat geld; reële informatie over hoe ontduiking wordt bestreden (ruchtbaarheid aan speciale acties); informatie over hoeveel er allemaal met belastinggeld wordt betaald aan algemeen bewonderde doelen, zoals natuurbescherming, medisch onderzoek, of

politieagenten; het uitbuiten van de (toenmalige) A-merkstatus van de dienst.

Ten aanzien van het 'kunnen' ontduiken observeren de auteurs dat het afsluiten van een bepaalde mogelijkheid niet zoveel zal helpen zolang er andere mogelijkheden blijven bestaan: dan kan men immers een wil tot ontduiken langs die andere weg alsnog botvieren. Wel zien zij heil in het tamboereren op het elimineren van mogelijkheden tot ontduiking ('de Belastingdienst/wetgever zit niet stil') en op het benadrukken dat de meeste belastingplichtigen menen dat ontduiken en ermee weggkomen helemaal niet gemakkelijk is.

Ten aanzien van het 'durven' analyseren de auteurs dat de Belastingdienst het publieke profiel van behulpzaamheid wellicht wat te ver heeft opgevoerd ('leuker kunnen we het niet maken, gemakkelijker wel') en dat daardoor de straffende hand van de dienst wat uit het zicht is geraakt. Hierdoor kan de indruk zijn ontstaan dat er weinig te durven valt, je loopt nauwelijks risico. Die indruk is onjuist, en de auteurs bevelen daarom, onder andere, aan om meer aandacht te besteden aan de onaangename gevolgen van betrapping (hoeveel wordt er eigenlijk gecorrigeerd, aandacht voor reputatieschade, invoeren van een voorkeursbehandeling voor in eerdere jaren correcte aanpakkers (een privilege dat men dan weer kwijtraakt als men ontduikt, hetgeen dan resulteert in meer last van controles met alle rompslomp), veel aandacht voor speciale acties en publiciteit rond 'grote vissen' ('zelfs beroemdheden ontspringen de dans niet').

Heeft deze WKD-analyse invloed gehad? Dat is niet één-twee-drie aan te tonen. Zeker zijn er in de afgelopen decennia veranderingen zichtbaar geworden in hoe de Belastingdienst kijkt naar belastingplichtigen en hen tracht aan hun verplichtingen te laten voldoen, maar in hoeverre de WKD-aanpak daarbij een rol heeft gespeeld, naast vele andere invloeden? Wel kunnen we stellen dat, in lijn met de WKD-analyse, er binnen de Nederlandse belastingwereld door de jaren heen steeds meer aandacht is ontstaan voor maatregelen die niet op het 'durven' zijn gericht maar ook het 'willen' willen aanpakken (men zie bijvoorbeeld Elffers e.a. 2006, Van Steenbergen 2012, Gribnau & Van Steenbergen 2014).

Waar kan de WKD-aanpak verder worden ingezet?

De WKD-aanpak kan door zijn betrekkelijke simpelheid goed worden gebruikt om voorgenomen of ter discussie staande maatregelen snel door te lichten. Ik daag de lezer uit eens aan de hand van het Willen-Kunnen-Durven-schema na te denken over de bevordering van compliance voor allerlei recente voorgenomen of ingevoerde beleidsmaatregelen of –aanpassingen. Denk aan betrekkelijk nieuwe regelingen als: het verbod alcoholhoudende drank te verkopen aan jongeren onder de 18 jaar, de verplichting een wietpas te tonen, de verplichting toeristenbelasting af te dragen als je je huis via een bemiddelingssite tijdelijk verhuurt, de meldplicht radicalisering. Maar ook een heroverweging bij reeds lang bestaande maar onvoldoende nageleefde regelingen (dronken achter het stuur, draagplicht bromfietshelm, zwartrijden, belasting betalen, sociale bijstandsfraude) kan worden gestructureerd volgens dit schema. Maar natuurlijk, uiteindelijk geldt: ‘the proof of the pudding is in the eating’. Dat betekent dat in alle gevallen de noodzaak blijft bestaan voor een empirische toetsing van nieuwe maatregelen, ook als die door een WKD-aanpak als mogelijk zinvol naar voren zijn gekomen. Uiteraard blijft een experimentele opzet dan te verkiezen.

Literatuur

Elffers 2000

H. Elffers, ‘But taxpayers do cooperate!’, in: M. van Vugt, M. Snyder, T.R. Tyler & A. Biel (eds.), *Cooperation in modern society: Promoting the welfare of communities, states, and organizations*, London: Routledge 2000, p. 184-194.

Elffers 2002

H. Elffers, ‘De T11 in surveyonderzoek. Wat kan er beter?’, in: P.G.M. van der Heijden, J.J. Hox & H. Elffers (red.), *Het meten van regelnaleving. Een voorstudie*, Utrecht: IOPS 2002, p. 28-40.

Elffers 2003

H. Elffers, 'Regelovertredingen preventief of repressief aanpakken? Een discussie in termen van het Willen-Kunnen-Durven-model', in: F. Spierings, B. Peper, R. Pieterman, S. Karyotis & A. Zijderveld (red.), *Buurt en stad. Liber Amicorum voor Wiebe de Jong*, Rotterdam: Sambabal 2003, p. 45-57.

Elffers 2005

H. Elffers, 'Voorkomen van regel-overtreding: een discussie in termen van het Willen-Kunnen-Durven-model', *Tijdschrift voor Veiligheid & Veiligheidszorg* 4(4) 2005, p. 8-20.

Elffers 2008

H. Elffers, 'Afschrikking en het aanleren van normen; de theorie van Kelman toegepast op het strafrecht', *Justitiële verkenningen*, 34(2) 2008, p. 82-97.

Elffers e.a. 2000

H. Elffers, D.J. Hessing & R. Pieterman, *Het hoe en waarom van fiscale rechtshandhaving*, Rotterdam: OMV 2000.

Elffers e.a. 2003

H. Elffers, P. van der Heijden & M. Hezemans, 'Explaining regulatory non-compliance: A survey study of rule transgression for two Dutch instrumental laws. Applying the randomised response method', *Journal of Quantitative Criminology*, 19(4) 2003, p. 409-439.

Elffers e.a. 2006

H. Elffers, W. Huisman & P. Verboon (eds.), *Managing and maintaining compliance*, Den Haag: Boom Legal Publishers 2006.

**Gribnau & Van Steenberg
2014**

J.L.M. Gribnau & A.K.J.M. van Steenberg, 'Prettig contact met de Belastingdienst', in: B. Mar-seille & L. van der Velden (red.), *Vertrouwen verdient: Visies op geschillenbeslechting door de overheid*, Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken 2014, p. 86-100.

**Inspectie voor de Rechtshand-
having 1994**

Inspectie voor de Rechtshand-having, *De eerste stap*, Den Haag 1994.

**Inspectie voor de Rechtshand-
having 1998**

Inspectie voor de Rechtshand-having, *Monitoring van beleids-instrumentele wetgeving*, Den Haag 1998.

Kirchler & Hoelzl 2006

E. Kirchler & E. Hoelzl, 'Model-ling Taxpayers Behaviour as a Function of Interaction Between Tax Authorities and Taxpayers', in: H. Elffers, P. Verboon & W. Huisman (Ed), *Managing and maintaining compliance*, Boom Legal Publishers, Den Haag 2006.

Reynald 2011

D.M. Reynald, *Guarding Against Crime. Measuring Guardianship within Routine Activity Theory*, London: Ashgate Publishers 2011.

Ruimschotel e.a. 1995

D. Ruimschotel, P. van Reenen & H.M. Klaasen, 'Tussen norm en feit', *Beleidsanalyse* 2 1995, p. 15-23.

Ruimschotel e.a. 1996

D. Ruimschotel, P. van Reenen, & H.M. Klaasen. 'De Tafel-van-Elf', *Beleidsanalyse* 3 1996, p. 4-13.

Van der Heijden e.a. 2002

P.G.M. van der Heijden, J.J. Hox & H. Elffers, (red.), *Het meten van regelnaleving. Een voorstudie*, Utrecht: IOPS 2002.

Van Dijk e.a. 1999

Th. van Dijk, H. Elffers, D.J. Helsing & A.B. Hoogenboom, *Bewust van de gevaren van criminaliteit. Een inventarisatie van kwetsbaarheden die in de logistieke keten en daarmee ook in de Rotterdamse haven voorkomen*, SI-EUR-reeks, Z.pl.: Gouda Quint 1999.

Van Reenen 2000

P. van Reenen, (red.), *De Tafel van Elf*, Den Haag: Sdu Uitgevers, 2000.

Van Steenberg 2013

A.K.J.M. van Steenberg, *Legitimiteit van de belastingdienst*, Dissertatie Tilburg 2013.

Zijlstra & Munneke 2012

S.E. Zijlstra & S.A.J. Munneke, 'Handhaving', in: S.E. Zijlstra (red.), *Wetgeven. Handboek voor de centrale en decentrale overheid*, Deventer: Kluwer 2012.

Summaries

Justitiële verkenningen (Judicial explorations) is published six times a year by the Research and Documentation Centre of the Dutch Ministry of Security and Justice in cooperation with Boom Lemma uitgevers. Each issue focuses on a central theme related to judicial policy. The section Summaries contains abstracts of the internationally most relevant articles of each issue. The central theme of this issue (no. 4, 2014) is *Soft coercion as a tool for influencing behaviour*.

Mind politics: Understanding nudging in security, health and social policy

R. Peeters and M. Schuilenburg

For centuries, governments have tried to exert influence on civil behaviour. Sanctions, taxes, subsidies and communication are commonly identified as the classic tools of governmental power. However, governing contemporary societies, characterised by little control and many temptations for deviant behaviour, requires new innovative instruments. One of the most prominent instruments is ‘nudging’. According to its proponents, nudging citizens towards responsible behaviour is a fitting addition to the intervention repertoire of liberal governments. Based on an analysis of nudging techniques in Dutch security, health and social policy, we show that the goal of ‘libertarian paternalism’ is only met under very specific circumstances. We argue that nudging should be understood as an extension of Foucaultian ‘biopolitics’, albeit with one crucial difference: instead of working upon the human body, nudging is a form of ‘mind politics’ which works upon the psychological triggers underlying human behaviour and choice.

First aid for emancipation: why we need nudging

G. van Oenen

Both the traditional liberal view of freedom as absence of paternalist state interference and the nonliberal Foucaultian analysis of modern governmentality as fully consisting of behavioural management cannot provide an adequate explanation or justification of the popularity of nudging. Alternatively, the theory of interactive metal fatigue shows why nudging is neither paternalist nor managerial; it is better under-

stood as a much-needed and very contemporary way of assisting the modern individual who is no longer able to carry the full burden of his own emancipation. Nudging is thus found unobjectionable, and even beneficial, as long as it enables individuals to act in accordance with the emancipatory norms they themselves adhere to, but not always manage to act on, due to interactive mental fatigue.

Diet and possible applications in the prediction and modification of behaviour

A. Zaalberg

Recent research shows that behaviour is not only influenced by the psychosocial environment, but can also – partially – be explained by the biology in humans. In this paper dietary phenomena are explored. Data from large prospective cohort studies show that dietary patterns are associated with intelligence, school achievement and behavioural problems in children. Furthermore, detrimental behavioural effects of food insecurity, in severe cases hunger, are suggested by recent research. Sugar gets special attention in this paper. Contrary to common knowledge, sugar doesn't seem to have a negative impact on behaviour. On the other hand, research suggests that glucose metabolism might explain aspects of impulsive aggressive behaviour. It might be possible to make prediction of future aggressive behaviour, using data from glucose metabolism. Finally experimental studies suggest that dietary modification is causally linked to behavioural improvement in offenders and people suffering from a variety of mental problems.

Reducing social aggression with dynamic lighting. The De-escalate project in Eindhoven

A. Haans and Y.A.W. de Kort

There are numerous situations in which human behavior may escalate; in which persons lose self-control, get abusive, aggressive, and cross behavioral boundaries they would normally not cross. Such situations may occur in crowded outdoor situations (public events, urban night life) as well as in small-scale indoor settings (prisons, service & help desks, psychiatric wards). The De-escalate project studies the utilization of dynamic lighting in preventing escalation and in defusing aggressive situations. In De-escalate, Eindhoven University of Technology cooperates with governmental and non-profit organiza-

tions, and commercial partners to develop and test mechanisms for de-escalation through light, for example, by lowering arousal, inducing positive mood, broadening attention, increasing self-awareness and self-control. The project aims to broaden our understanding of the effects of light in controlled laboratory studies, and will develop and test methods of de-escalation through light in situ; in two escalation-prone real life settings including Eindhoven's inner-city entertainment area Stratumseind.

Analysing rule compliance with the Willing-Being Able-Daring framework

H. Elffers

The 'Willing-Being Able-Daring' (WBAD) framework for analysing rule compliance is introduced and explained. It models rule transgression as the result of climbing a three step staircase: people first have to form a will to not-comply, then see whether they can find an opportunity to transgress the rule without being caught for certain, and finally have to decide to take the risk, facing the consequences of being caught and issued an informal or formal reaction in terms of social disapproval or juridical prosecution. The WBAD framework proposes to identify which of these steps is (too) low, using expert meetings or surveys. It advocates to ponder on ways to increase the heights of the steps. It is claimed that the approach is simpler and hence more parsimonious than the Table-of-Eleven-approach commonly used in The Netherlands. The approach is illustrated with an example from the realm of tax compliance. The article concludes with sketching a perspective when to apply WBAD.

Internetsites

De volgende websites hebben betrekking op het thema van dit nummer van *Justitiële verkenningen*. De informatie is ook te raadplegen op de website van het WODC, www.wodc.nl, door te klikken op 'publicaties' en 'Justitiële verkenningen'.

www.blomberginstituut.nl/veilige-samenleving/don-berghuijs-award-2014/de-escalate---tu-eindhoven

Op deze site is nadere informatie te vinden over het De-escalate project met dynamische verlichting in Eindhoven.

www.wrr.nl/publicaties/publicatie/article/waarden-normen-en-de-last-van-het-gedrag

Link naar het WRR-rapport *Waarden, normen en de last van het gedrag* uit 2002.

www.wrr.nl/publicaties/samenvattingen/samenvatting-de-menselijke-beslisser

Eveneens op de site van de WRR de eerste Nederlandse publicatie over nudging en menselijk keuzegedrag van W.L. Tiemeijer, C.A. Thomas & H.M. Prast (red.), *De menselijke beslisser: over de psychologie van keuze en gedrag*.

www.adviesorgaan-rmo.nl/Publicaties/Adviezen/De_verleiding_weerstaan_maart_2014

Op de site van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling kan het rapport *De verleiding weerstaan. Grenzen aan beïnvloeding van gedrag door de overheid* worden gedownload.

www.chamberlitigation.com/new-york-city-soda-ban-litigation-resource-page

Op deze webpagina van het U.S. Chamber Litigation Center is informatie bijeengebracht over de 'soda ban', de vergeefse poging van oud-burgemeester van New York Bloomberg om de verkoop van 'king-size' bekers van sommige suikerhoudende dranken te verbieden.

<http://prettigcontactmetdeoverheid.nl/samenwerken/bijeenkomsten/aanbieding-jubileumbundel-vertrouwen-verdiend-vertouwen>

Op deze webpagina is de link te vinden naar het in 2014 verschenen rapport *Vertrouwen verdient: Visies op geschillenbeslechting door de overheid*, B. Marseille & L. van der Velden (red.). Hierin is onder meer opgenomen het artikel *Prettig contact met de Belastingdienst* van J.L.M. Gribnau & A.K.J.M. van Steenberghe.

<http://ftp.jrc.es/EURdoc/JRC64206.pdf>

PDF van het rapport van de Europese Commissie *Nudging lifestyles for better health outcomes: Crowdsourced data and persuasive technologies for behavioural change*.

www.generationr.nl

Website gewijd aan de Rotterdamse *Generation R*-studie, waarin een grote groep kinderen langdurig wordt gevolgd vanaf voor de geboorte tot in de volwassenheid. Er wordt o.a. gekeken naar voedingspatronen bij ouders en kinderen.

<https://rivm.openrepository.com/rivm/bitstream/10029/13401/1/350080001.pdf>

PDF van het RIVM-rapport *Kwantificeren van de gezondheidseffecten van Voeding* uit 2007.

<http://bmjopen.bmj.com/content/4/5/e004657.full?keytype=ref&ijkey=Qmg067qslHAMFii>

Het verslag van een recent onderzoek naar voedselonzeekerheid in Nederland van Judith Neter (VU) e.a. is hier te lezen.

18 september	Landelijke studiedag Forensische Zorg
1 oktober	Integriteit van openbare aanbestedingen
2 oktober	Het nieuwe adolescentenstrafrecht in aantocht
5-8 oktober	Law enforcement and public health
9-10 oktober	The borders of crimmigration
14 oktober	Vriend en vijand: de grote rollen in de jaren tachtig
17 november	Human rights seminar
19-22 november	ASC Annual Meeting: Criminology at the intersections of oppression
20-22 november	Survivors of rape

Hierna volgt een beschrijving van de congressen.

Landelijke studiedag Forensische Zorg

De forensische zorg staat voor de opdracht om te bezuinigen en tegelijk hetzelfde, of zelfs een groeiend aantal patiënten te voorzien van passende en kwalitatief goede zorg. Maar wat is kwalitatief goede zorg? Hoe maak je die meetbaar en transparant? En hoe wordt daarop ingespeeld bij de inkoop van zorg?

Datum: 18 september 2014

Locatie: Amersfoort, De Observant

Informatie en aanmelding: www.leidscongresbureau.nl/congres/forensische_zorg

Integriteit van openbare aanbestedingen

Het Nederlandse OM kent hoge prioriteit toe aan de bestrijding van ondermijnende activiteiten door de georganiseerde misdaad. Deze kunnen zich ondermeer manifesteren in het corrumpen of bedreigen van ambtenaren, bestuurders en politici die betrokken zijn bij de besluitvorming over openbare aanbestedingen en publieke contracten. In Italië is onderzoek verricht naar de manier waarop de maffia in staat is gebleken om de uitkomst van openbare aanbestedingen te manipuleren en geld te onttrekken aan de staatskas. De aanbestedingsregels lijken echter misbruik bestendiger te zijn geworden. Betekent dit dat de invloed van de georganiseerde misdaad op openbare aanbestedingen is afgenomen? In het ochtenddeel van dit Ciroc-

seminar gaan onderzoekers uit Noord- en Zuid-Italië op deze vraag in. Tevens bespreken zij de condities waaronder de georganiseerde misdaad in staat is om de publieke besluitvorming naar haar hand te zetten. In het middagdeel staat de situatie in Nederland centraal, met ondermeer aandacht voor de 'Bouwfraude', de casus van ex-gedeputeerde Hooijmaijers in Nood-Holland en het corruptieonderzoek naar voormalig wethouder Van Rey in Roermond.

Datum: 1 oktober 2014

Locatie: Utrecht

Informatie en aanmelding: www.ciroc.nl

Het nieuwe adolescentenstrafrecht in aantocht

In het nieuwe adolescentenstrafrecht voor 16-23-jarigen staat de ontwikkelingsleeftijd centraal. Het wordt mogelijk om een sanctie uit het gewone strafrecht toe te passen bij een minderjarige en een sanctie uit het pedagogische sanctiepakket van het jeugdstrafrecht bij een jongvolwassene. Op deze themadag worden de veranderingen op een rij gezet, de kansen en valkuilen bekeken en de te verwachten knelpunten in de uitvoering nader beschouwd.

Datum: 2 oktober 2014

Locatie: Breukelen

Informatie en aanmelding: www.kerckebosch.nl

Law enforcement and public health

Policing and public health are both more effective when they are developed and operate in partnership – a critical partnership long in tradition but often neglected in practice. The first conference, LEPH 2012, explored the breadth of complex issues in the relationship between law enforcement and public health. By now there is also a need to commence the process of becoming more analytical about the nature of the relationship and how to improve it and maximize its potential. In the field of Law Enforcement-Public Health partnerships, local, national and international political and institutional leadership can be enhanced, sustainable partnerships can be developed, the translation of research to policy to practice can be achieved, the role of education and training is critical, and a multidisciplinary research agenda is needed and can be developed. LEPH Conferences confront this neglect by bringing together police, public health practitioners, academics and

policy makers to examine, review, assess, share and learn from each other.

Datum: 5-8 oktober 2014

Locatie: Amsterdam, Vrije Universiteit

Informatie en aanmelding: www.lephcon.com.au/program/
conference-program

The borders of crimmigration

Borders, migration and crime are widely discussed themes in politics, policymaking, media and academics. Mexican immigrants crossing borders in Texas; African immigrants arriving by boat in the Mediterranean; and the discussion in several European states including the Netherlands on criminalizing illegal stay are only a few examples of recent discussions. It's time to take stock of these developments. Globalization has led to a far-reaching transformation of the relationship between states, particularly evident in the way that territorial borders are managed, negotiated and imagined. The boundaries between national and international become increasingly blurred. Scholars and practitioners have come to realize that the changes in the nature and the meaning of borders require greater interaction between various disciplines such as criminology, sociology, law, anthropology, political sciences and international relations. This 2nd CINETS conference provides for an extensive panel session program as well as five keynote speakers: Katja Frankoo Aas (Univ. of Oslo), Mary Bosworth (Univ. of Oxford), Jennifer Chacón (Univ. of California, Irvine), Juliet Stumpf (Lewis & Clark Law School Portland, Oregon) and Michael Tonry (Universities of Minnesota, Lausanne & NSCR).

Datum: 9-10 oktober 2014

Locatie: Leiden, Rechtenfaculteit

Informatie en aanmelding: www.crimmigrationcontrol.com/2nd_CINETS_Conference.php

Vriend en vijand: de grote rellen in de jaren tachtig

De jaren tachtig van de vorige eeuw waren een gewelddadig decennium. De Kroningsrellen, de Piersonstraat, Dodewaard, Woensdrecht: de politie werd geconfronteerd met grote demonstraties die vaak uitmondten in geweld. Maar het was ook een tijd van ingrijpende vernieuwing van het grootschalig politieoptreden. Dit avondseminar, georganiseerd door de lectoraten Politiegeschiedenis en Openbare

orde & Gevaarsbeheersing van de Politieacademie vindt plaats in het kader van de Maand van de Geschiedenis (zie www.maandvande-geschiedenis.nl), die dit jaar het thema heeft Vriend en Vijand. Vertegenwoordigers van de betrokken groepen (ME-ers en ME-commandanten, krakers en actievoerders, burgemeesters en journalisten) blikken terug, halen herinneringen op en gaan met elkaar in discussie. Ook wordt ingegaan op de vraag wat er van de ervaringen van toen te leren valt voor het grootschalig optreden van nu. Het seminar richt zich allereerst op politiepersoneel dat in de jaren tachtig ME-dienst heeft verricht, maar ook geïnteresseerden in politiegeschiedenis zijn welkom.

Datum: 14 oktober 2014

Locatie: Apeldoorn, Politieacademie

Informatie en aanmelding: www.politieacademie.nl/kennisenonderzoek/Lectoraten/Politiegeschiedenis/Pages/LectoraatPolitiegeschiedenis.aspx

Human rights seminar

This seminar, titled 'Understanding complementary institutions in human rights implementation', will provide an interdisciplinary platform for scholars to exchange their insights, with Cees Flinterman, Jenny Goldschmidt, Titia Loenen, Tom Zwart, Yvonne Donders, Lionel Veer, Jos Philips and more.

The seminar seeks to bring together scholars from various backgrounds such as law, anthropology, sociology and political science in order to gain insights into both the efficacy and challenges facing international human rights globally. Through critically analyzing the existing institutions and best practices in human rights, the organizers hope to explore potential complementary institutions that could assist in building a more comprehensive framework for the implementation of human rights worldwide. Based on the consensus of the universality of human rights, this seminar attaches great importance to seeking cross-cultural perspectives on human rights implementation and realization.

Datum: 17 november 2014

Locatie: Utrecht

Informatie en aanmelding: secretariaat.IER@uu.nl

ASC Annual Meeting: Criminology at the intersections of oppression

See the website for more information. Please direct all questions to asc14@rutgers.edu.

Datum: 19-22 november 2014

Locatie: San Francisco, Californië

Informatie en aanmelding: <http://asc41.com/annualmeeting.htm>

Survivors of rape

The theme of the 4th ICSOR is: Rape, survivors, policies and support systems: a European Challenge

The conference is hosted by Associação de Mulheres Contra a Violência (AMCV).

Datum: 20-22 november 2014

Locatie: Lissabon

Informatie en aanmelding: <http://www.icsor.org>

WODC: website en rapporten

WODC-website: www.wodc.nl

Op de WODC-site is de volgende informatie te vinden:

1. Zoeken op onderwerp via de homepage:
 - trefwoord ABC (zoeken op standaardtrefwoorden);
 - onderwerpen (zoeken op onderwerpsgebieden).
2. Publicaties:
 - jaaroverzichten van alle rapporten (inclusief uitbesteed) en *Justitiële verkenningen*;
 - wetenschappelijke artikelen;
 - uitgebreide samenvattingen en volledige teksten (in pdf) beschikbaar bij vrijwel alle publicaties;
 - internetbronnengids (geannoteerde wetenschappelijke internetsites).
3. Onderzoek:
 - overzichten van startend, lopend en afgerond onderzoek (inclusief uitbesteed onderzoek);
 - onderzoeksprogramma;
 - cijfers en prognoses (Recidivemonitor, Monitor georganiseerde criminaliteit, Prognoses justitiële ketens);
 - procedure uitbesteed onderzoek.
4. Organisatie:
 - onder andere: organisatiestructuur, medewerkerslijst, vacatures, jaarbericht, commissies en werkgroepen;
 - informatiedesk (onder andere: bibliotheek, veel gestelde vragen en opmerkelijk op tv).

De **Justitiethesaurus** wordt op de website gebruikt voor de standaardtrefwoordenlijst. Deze bestrijkt de volgende terreinen: criminologie, criminaliteitspreventie, veiligheid, delicten/criminaliteitsvormen, justitiële organisatie, politie, slachtoffers, strafrechtspleging, strafstelsel, gevangeniswezen, reclassering, vreemdelingen, burgerlijk en adminis-

tratief recht, staatsrecht en internationaal recht. Een geografische thesaurus maakt ook deel uit van de Justitie-thesaurus. De digitale versie (pdf) van de Justitie-thesaurus is te vinden op de WODC-website (www.wodc.nl). De gedrukte versie is gratis aan te vragen.

Voor vragen en opmerkingen over de WODC-site of de Justitie-thesaurus kunt u terecht bij:

Hans van Netburg (redacteur WODC-site)

tel.: 070-370 69 19

fax: 070-370 79 48

e-mail: c.j.van.netburg@minvenj.nl

Voor vragen over producten en diensten van het WODC kunt u terecht bij de WODC-informatiedesk, wodc-informatiedesk@minvenj.nl (zie: rubriek 'Vragen/Ik heb een vraag' op de homepage).

De WODC-rapporten

Hieronder zijn de titelbeschrijvingen van de Onderzoek en Beleid-rapporten en de rapporten in de serie Cahiers, Memorandum en Factsheets sinds 2013 te vinden. Voor rapporten die eerder zijn verschenen (teruggaand tot 1997), kunnen belangstellenden terecht op www.wodc.nl/publicaties. Alle WODC-rapporten kunnen daar kosteloos worden gedownload. Geïnteresseerden in een gedrukte versie van de O&B-rapporten kunnen deze tegen betaling bestellen bij Boom distributiecentrum te Meppel, tel. 0522-237555, e-mail boomlemma@boomdistributiecentrum.nl.

Onderzoek en Beleid (O&B)

**Zebel, S., D.L. Alberda,
B.S.J. Wartna**

Recidive na een reclasseringscontact: Overzicht en analyse van de terugval van personen na beëindiging van een toezicht of een werkstraf in de periode 2002-2009
2014, O&B 312

**Klein Haarhuis, C.M., m.m.v.
S.A.C. Keulemans**

Ex ante onderzoek in metaperspectief: Aard, aantallen en gebruik van ex ante analyses door de rijksoverheid
2014, O&B 311

Odinot, G., D. de Jong, R.J. Bokhorst, C.J. de Poot

The Dutch implementation of the Data Retention Directive. On the storage and use of telephone and internet traffic data for crime investigation purposes
O&B 310a

Odinot, G., D. de Jong, R.J. Bokhorst, C.J. de Poot

De Wet bewaarplicht telecommunicatiegegevens. Over het bewaren en gebruiken van gegevens over telefoon- en internetverkeer ten behoeve van de opsporing
2013, O&B 310

Tollenaar, N., A.M. van der Laan

Veelplegers: specialisten of niet? Een onderzoek naar patronen in de aard van opeenvolgende misdrijven van zeer actieve veelplegers over hun criminele carrière
2013, O&B 309

**Alphen, B. van, T. Molleman,
A. Leerkes, J. van Hoek**

Van bejegening tot vertrek: Een onderzoek naar de werking van vreemdelingenbewaring
2013, O&B 308

Wartna, B., D. Alberda, S. Verweij

Wat werkt in Nederland en wat niet? Een meta-analyse van Nederlands recidiveonderzoek naar de effecten van strafrechtelijke interventies
2013, O&B 307

Kruisbergen, E.W., H.G. van de Bunt, E.R. Kleemans, m.m.v.

**R.F. Kouwenberg, K. Huisman,
C.A. Meerts, D. de Jong**
Georganiseerde criminaliteit in Nederland; Vierde rapportage op basis van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit
2013, O&B 306

Koops, B.J.

Het decryptiebevel en het nemo-teneturbeginsel; nopen ontwikkelingen sinds 2000 tot invoering van een ontsleutelplicht voor verdachten?
2013, O&B 305

Cahiers

Tollenaar, N., A.M. van der Laan, K.A. Beijersbergen

Korte- en langetermijneffecten van de ISD-maatregel. Technisch rapport

Cahier 2014-10

Weijters, G., A.M. van der Laan

De verandering in het aandeel jeugdige verdachten in Amsterdam 2005 tot en met 2011. Op zoek naar verklaringen

Cahier 2014-9

Jennissen, R., H. Nicolaas (red.)

De Nederlandse Migratiekaart 2013: Achtergronden en ontwikkelingen in internationale migratiestromen in de periode 2000-2012

Cahier 2014-8

Laan, A.M. van der, H. Goudriaan, G. Weijters

Monitor jeugdcriminaliteit: Ontwikkelingen in de aantallen verdachten en strafrechtelijke daders 1997 t/m 2012

Cahier 2014-7

Gestel, B. van, C.J. de Poot

Evaluatie Wet opsporing terroristische misdrijven

Cahier 2014-6

Kulu-Glasgow, I. (WODC), D. Schans (WODC), M. Smit (WODC), M.J. Vleugel (INDIAC), J. Uitterhoeve (INDIAC), m.m.v. E. Boersema (WODC), M. Chotkowski (WODC)

Gezocht: buitenlands toptalent. Evaluatie van de Regeling Hoogopgeleiden

Cahier 2014-4

Leerkes, A.S., E. Boersema, R.M.V. van Os, A.M. Galloway, M. van Londen

Afgewezen en uit Nederland vertrokken? Een onderzoek naar de achtergronden van variatie in zelfstandige terugkeer onder uitgeprocedeerde asielzoekers

Cahier 2014-3

Schans, J.M.D., M. Galloway, L. Lansang

Au pairs in Nederland. Culturele uitwisseling of arbeidsmigratie?

Cahier 2014-2

Eshuis, R.J.J., S.J.P.J. Dalm, P.O. de Jong

Evaluatie Competentiegrenshoging 2011. Rapportage voor meting

Cahier 2014-1

Voert, M.J. ter, T. Geurts

Evaluatie Ouderschapsplan. Een eerste verkenning

Cahier 2013-8

**Weijters, G., S. Noordhuizen,
S. Verweij, B. Wartna, B. Ver-
gouw**

*Effect deelname ESF-projecten op
werk/opleiding en strafrechtelijke
recidive*

Cahier 2013-7

**Gestel, B. van, E.K. van Straalen,
M.A. Verhoeven, m.m.v.
R.F.D. Kouwenberg**

*Overlast, lokaal beleid en arbeids-
migranten uit Midden- en Oost-
Europa: Resultaten uit een kwali-
tatief onderzoek*

Cahier 2013-6

Smit, P.R.

*Capaciteitsbehoefte Justitiële
Ketens t/m 2018: Beleidsneutrale
ramingen*

Cahier 2013-5

Nagtegaal, M.H.

*Elektronische detentie als alter-
natief voor gevangenisstraf; een
quickscan naar Europese ervaringen*

Cahier 2013-4

**Lettinga, D., S. Keulemans,
M. Smit, m.m.v. E. Beenackers,
L. Hagen**

*Verblijfsregeling voor slachtoffers
van mensenhandel en oneigenlijk
gebruik: een verkennende studie
in het Verenigd Koninkrijk, Italië
en België*

Cahier 2013-3

**Ooyen-Houben, M.M.J. van,
B. Bieleman, D.J. Korf**

*Het Besloten club- en het Ingeze-
tenencriterium voor coffeeshops:
evaluatie van de implementatie
en de uitkomsten in de periode
mei-november 2012 (tussenrap-
portage)*

Cahier 2013-2

Voert, M.J. ter

*Civielrechtelijke voorprocedures
in België, Noorwegen en Duits-
land*

Cahier 2013-1

Memoranda

Geurts, T.

*Zicht op langlopende conflicten
van burgers. Een haalbaarheids-
onderzoek*

Memorandum 2014-3

**Leerkes, A., E. Boersema, m.m.v.
M. Chotkowski**

*Het lot van het inreisverbod; Een
onderzoek naar de uitvoerings-
praktijk en gepercipieerde effecten
van de Terugkeerrichtlijn in
Nederland*

Memorandum 2014-2

Moolenaar, D.E.G.

*Scenariostudie capaciteits-
behoefte van justitiële inrichtin-
gen opnieuw bekeken: Lessen voor
de toekomst*

Memorandum 2014-1

**Schönberger, H.J.M.,
B.S.J. Wartna**

*Haalbaarheidsstudie recidiveme-
ting Forensische Zorg*

Memorandum 2013-5

**Wartna, B.S.J., I.M. Bregman,
M. Blom**

*Recidivecijfers per instelling: Tus-
senrapportage van het haalbaar-
heidsonderzoek naar het gebruik
van recidivecijfers als onderdeel
van de kwaliteitszorg in de TBS-
sector*

Memorandum 2013-4

Blom, M.

*Recidivemeting LEMA en EMG
2009: achtergrondkenmerken en
strafrechtelijke recidive van de
eerste LEMA- en EMG-deelnemers
– tussentijdse rapportage*

Memorandum 2013-3

**Braak, S. van den, N. Netten,
R. van Witzenburg**

*Inzicht in het presteren van de
executieketen: ontwikkeling van
een monitor voor het meten van
kritieke prestatie-indicatoren in
de executieketen: versie 0.5*

Memorandum 2013-2

**Nagtegaal, M.H., H.J.M. Schön-
berger**

*Het belang van beschermende fac-
toren in de risicotaxatie van tbs-
gestelden*

Memorandum 2013-1

Factsheets

Leertouwer, E.C.

*Nulmeting doorlooptijd van stan-
daardzaken*

Factsheet 2014-4

**Tollenaar, N., A.M. van der Laan
& K.A. Beijersbergen**

*Korte- en langetermijneffecten
van de ISD-maatregel*

Factsheet 2014-3

Voert, M. ter

Cijfers civielrechtelijke procedures en rechtsbijstand Instroom (buiten) gerechtelijke procedures en afgegeven toevoegingen
Factsheet 2014-2

Tollenaar, N. & A.M. van der Laan

Veelplegers: specialisten of niet?
Factsheet 2013-1

Justitie in statistiek

**Heer-de Lange, N.E. de (CBS),
B.J. Diephuis (RvdR),
R.J.J. Eshuis (WODC)**

Rechtspleging Civiel en Bestuur 2012. Ontwikkelingen en samenhangen
Justitie in statistiek 3 (2013)

Kalidien, S.N. (WODC), N.E. de Heer - de Lange (CBS)

Criminaliteit en Rechtshandhaving 2012. Ontwikkelingen en samenhangen
Justitie in statistiek 2 (2013)

.....
• **Themanummers Justitiële verkenningen**

• Het volgende nummer van *Justitiële verkenningen* (Jv5) is gewijd aan:

• Roma en Sinti

• Nadere informatie bij de redactie.
.....

Geen papieren rompslomp, maar alles online!

De online tijdschriftenportal van Boom Lemma uitgevers

- bevat duizenden wetenschappelijke artikelen
- bevat een 20-tal tijdschriften
- heeft een eenvoudige zoekfunctie
- houdt u op de hoogte met de gratis e-mailattendering

U kunt een abonnement nemen op één of meerdere tijdschriften maar ook op de gehele portal. Daarnaast zijn artikelen ook zonder abonnement verkrijgbaar. Nieuwsgierig geworden? Neem dan een proefabonnement en krijg vijf dagen gratis toegang tot alle online tijdschriften van Boom Lemma uitgevers.

bestel nu via www.boomlemmatijdschriften.nl

BOOM | LEMMA
UITGEVERS

Postbus 85576 | 2508 CG Den Haag | telefoon 070 330 70 33
fax 070 330 70 30 | e-mail verkoop@budh.nl | www.boomlemma.nl

Delinquent gedrag verklaard

Economie van misdaad en straf

B.C.J. van Velthoven

Criminaliteit vormt voor de directe slachtoffers een grote schadepost, materieel en emotioneel. Ook andere burgers voelen zich onveilig, nemen preventieve maatregelen, passen hun gedrag aan. Criminaliteitsbestrijding gaat echter evenzeer gepaard met substantiële kosten. Dat vraagt om een maatschappelijke afweging. Zijn de maatregelen zo effectief dat de maatschappelijke baten vanwege de terugdringing van de criminaliteit voldoende rechtvaardiging vormen voor de maatschappelijke kosten van de criminaliteitsbestrijding? Of kan het beter?

ISBN 978-90-5931-890-8

369 pagina's

Ook verkrijgbaar als e-book

Het doel van dit boek is de methoden en inzichten van de economische benadering van misdaad en straf voor een breder publiek toegankelijk te maken.

bestel nu via www.boomlemma.nl

BOOM | LEMMA
UITGEVERS

Postbus 85576 | 2508 CG Den Haag | telefoon 070 330 70 33
fax 070 330 70 30 | e-mail verkoop@buhd.nl | www.boomlemma.nl

Een empirisch onderzoek naar de Extra Beveiligde Inrichting in Vught

Gevangen in de EBI

ISBN 978-90-6236-046-4

222 pagina's

Ook verkrijgbaar als e-book

*H.G. van de Bunt, F.W. Bleichrodt, S. Struijk,
P.H.P.M. de Leeuw en D. Struik*

Twintig jaar geleden werd ons gevangeniswezen uitgebreid met een extra beveiligde inrichting (EBI). Deze bijzondere inrichting is bestemd voor gedetineerden, die gekwalificeerd worden als extreem vluchtgevaarlijk.

Omwille van die doelgroep is zowel de mate van beveiliging als het regime in de EBI erop gebaseerd om de gedetineerden alle illusies te ontnemen dat ontvluchten mogelijk is. In dat streven blijkt de EBI te zijn geslaagd, nu geen enkele gedetineerde deze inrichting is ontvlucht en zich evenmin gijzelingen van personeel hebben voorgedaan. Gelet echter op de strikte veiligheidsmaatregelen, rijst de vraag tegen welke prijs deze effectiviteit van de EBI wordt bereikt.

Er wordt achtereenvolgens ingegaan op de ontstaansgeschiedenis van de EBI, de rechtspositie van EBI-gedetineerden en ten slotte de immateriële aspecten van het werken in de EBI, respectievelijk het gedetineerd zijn in de EBI. Het boek besluit met enkele conclusies en aanbevelingen met betrekking tot de hoofdvraag of er gezien de onderzochte 'kosten' een (te) hoge prijs voor het EBI-regime wordt betaald.

bestel nu via www.boomlemma.nl

BOOM LEMMA
UITGEVERS

Postbus 85576 | 2508 CG Den Haag | telefoon 070 330 70 33
fax 070 330 70 30 | e-mail verkoop@budh.nl | www.boomlemma.nl